

RAHMATILLA SAMADOV

ZARBLAR

XAZINASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VA SPORT ISHLARI VAZIRLIGI
RESPUBLIKA METODIKA VA AXBOROT MARKAZI
O'ZBEKISTON DAVLAT KONSERVATORIYASI
AN'ANAVIY IJROCHILIK KAFEDRASI

zur

RAHMATILLA SAMADOV

ZARBLAR XAZINASI

O'quv-metodik qo'llanma

«Musiqa» nashriyoti
Toshkent
2012

M 43
5-28

85.315.3

S-28

Samadov, Rahmatilla.

Zarblar xazinasi: o'quv-metodik qo'llanma /R.Samadov; mas'ul muharrir S.Begmatov; O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi, Respublika metodika va axborot markazi, O'zbekiston davlat konservatoriysi, An'anaviy ijrochilik kafedrasi. — Toshkent: Musiqa, 2012. — 72 b.

KBK 85.315.3

UDK: 789.1(575.1)

*O'zbekiston davlat konservatoriysi
Ilmiy-uslubiy kengashi tomonidan o'quv-metodik qo'llanma sifatida
nashrga tavsiya etilgan
(Bayonnomma № 1, 13.04.2012)*

Mas'ul muharrir:

S.BEGMATOV — s.f.n., professor v.b.

Taqrib chilar:

A.YULDOSHEV — O'zDK, xalq cholg'ulari kafedrasi katta o'qituvchisi

N.ZOKIROV — O'zDK an'anaviy ijrochilik kafedrasi o'qituvchisi

H.AZIMOV — O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist

Ushbu o'quv-metodik qo'llanma musiqa sohasidagi Oliy ta'lif muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan. Qo'llanmadan xalq mumtoz ijrochilik amaliyotida mavjud bo'lgan oddiy va murakkab usullar, Shashmaqomning tarkibidan o'rinn olgan asosiy usullarning turkum ko'rinishlari o'rinn olgan. Qo'llanmadan an'anaviy doyra ijrochiligi bo'yicha mutaxassis bo'lishga intilib, saboq olayotgan iste'dod egalari foydalanishlari mumkin. Unda metodik tavsiyalar bilan birga, musiqa merosidan o'rinn olgan va amaliyotda keng tarqalgan mukammal doyra usullari va doyra uchun usullar turkumlari keltirilgan.

KIRISH

Doyra zarblari musiqada muayyan ma'noga ega bo'lgan metro-ritmik majmua shaklida qaror topgan bo'lib, «usul», ya'ni *doyra usullari* deb yuritiladi. Odatga ko'ra, musiqiy ohanglarni bir tekisda yangratish uchun xizmat qilishi bunga dalildir. Shuning uchun o'zbek mumtoz musiqasini usulsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Merosimizda shakllanib rivojlangan va tarixga aylangan barcha usullar avvalo o'zbek musiqasining asoslaridan biri bo'lsa, ikkinchidan, o'tmishda yashab ijod etgan millatimizning eng ilg'or namoyandalari, ijodkorlarining mahsulidir. O'tmish merozini o'rganish va zamonaviy tarzda hayotga tatbiq etish har doim ham ijodiyotning asosiy mezonlaridan bo'lib kelgan. Zamonaviy jarayonda ham an'analar asosida yangi-yangi qarashlar bilan sug'orilgan, zamonaviy yutuqlar bilan boyitilgan, ijod namunalarini yaratish dolzarb masalalardan biridir.

Prezidentimiz Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida bu xususda barcha sohalar misolida o'tmish, zamonaviylik va kelajak borasida fikrlarini bayon etadi. Barkamol avlod kelajagiga qayg'urib, yozadi: «O'z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi bo'lmaydi»¹. Buyuk kelajakning negizida ma'naviyatning o'rni beqiyos ekanligini yana bir bor ta'kidlab o'tadi. Ya'ni «Ma'naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iyomon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezondir»². Ma'naviy tarbiyaning kelajak uchun naqadar ahamiyatlari ekanligi, unda ajdodlar merozining o'rni, uni o'zlashtirilishining ahamiyati hamda kelgusi avlodning aql-zakovatliligi va ilmliligi nechog'lik muhimligi xususida qayg'urib gapiradi. Xususan: «Agar biz O'zbekistonimizni dunyoga tarannum etmoqchi bo'lsak, uning qadimiy tarixiy va yorug' kelajagini ulug'lamoqchi, uni avlodlar xotirasida boqiy saqlamoqchi bo'lsak, avvalambor buyuk yozuvchilarni, buyuk shoirlarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak»³. Fikrini davom ettirib, insonning ruhiy kamolotiga musiqasiz erishilmasligini qayd etib o'tadi.

O'zbek musiqa merozi darhaqiqat buyukdir, unda xususiyat ko'p. Musiqanining sehri uning o'zida, faqat ularni to'g'ri anglash va idroklash zarur. Agar ohang musiqanining asosi bo'lsa, har qanday musiqiy harakatda muayyan ma'nolar mujassamlangan ohang mezoni mavjud. Usul onangning bir ganotidir. Usullarda muayyan musiqiy tarkib uyg'unlashgan. Usulni musiqiy tarkibda ohang mujassamligini bilib olish qiyin emas.

O'zbek musiqa madaniyatining ijrochilik amaliyotida, usullarning juda ko'p turlari shakllanib, asrlar osha yangi-yangi namunalari yaratilib, rivojlanib kelgan. Ularni o'zlashtirish jarayonida esa oddiy, murakkab va aralash usullar turlariga ajratib o'rganish odat bo'lgan. Oddiy usullar ko'proq xalq folklor musiqasida uchrasa, aralash usullarning orasida ham turli turkumdagi usullar uchraydi. Ayniqsa, xalq chaqiriqlari orasida usullarning xilma-xil namunalari, birin-ketin tartib bilan joylashgan va aralash tarzda ijro etib kelinganligini

¹ Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., «Ma'naviyat», 2008, 4-bet.

² Shu manba, 19-bet.

³ Shu manba, 139–140-betlar.

ko‘rish mumkin. Qizig‘i shundaki, chaqiriq xususiyatiga ega bo‘lgan usullarning alohida turkumiylit tizimi va xillari bor. Ularni o‘rganib, notaga olish va talabalarga o‘zlashtirishlari uchun tavsiya etish lozimdir.

Musiqiy merosimizning eng mukammali bo‘lgan Shashmaqom tarkibida oddiy va murakkab usullar juda ko‘pdir. Ular, avvalo, mumtoz musiqa, ya’ni maqomlarning asosini tashkil etadi. Shuning uchun usullarni tushungan holda o‘zlashtirish, ko‘proq tinglash, ijro etish va muntazam tarzda mashq qilish yaxshi natijalarga olib keladi.

O‘zbek doyrachilik maktabi XX asrning 20–30-yillardidan boshlab, yangi davr rivojiga yuz tutganligi ijrochilik amaliyotida o‘zini namoyon etgan. Bunga zamonasining mohir san’atkori Usta Olim Komilov bosh bo‘ldi va asos soldi. Davr taqozosi bilan o‘zbek usullarini doyra cholg‘usida ijro etishni rivojlantirish, jo‘rnavoz cholg‘udan yakkanavoz soz darajasigacha ko‘tara oldi. Aynan shu davrdagi doyra ijrochiligining jonlanishi nafaqat uning ijroviy rivojlanishiga, balki ijodiy kamolotini ham yangitdan boshlab berdi, desak to‘g‘riroq bo‘ladi. Chunki shu davr doyra ijrochilar uchun ijodiy muhit yuzaga keldi. San’atlarning uyg‘unlashuvi bunga katta ta’sir etgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Shu paytning o‘zida ijodkorlar doyra ijrochiligi uchun bir qator usul termalarini, turkumlarini yaratishga tuyassar bo‘ldilar.

Aytish joizki, o‘tgan 70–80 yil orasida o‘zbek doyra ijrochiligi juda katta o‘zgarishlar bilan rivojlanishga muvaffaq bo‘ldi. Buni biz nafaqat doyraning shakl-u shamoyilida, ijrochiligidan, balki usullar jilvalarida va amaliyotda qo‘llanilish shakllarida ham ko‘rshimiz mumkin. Oldingi «zili bom» doyradan hozirgi, har qanday zarblarni ohangrabodek tarannum etadigan zamonaviy doyralargacha rivojini topdi. Hozirgi barkamol avlod doyraning qadriyatlar bilan bog‘liq an‘analarini tushunib yetishlari, uning rivojlanish davrlarini, ustoz namoyandalarini hamda ijroviy imkoniyatlarini bilishlari va o‘zlashtirishlari, ularga faqat ijodiy samara uchun xizmat qiladi.

Ushbu qo‘llanma ham doyra cholg‘usining tarixi, rivojlanish jarayonidagi ustoz san’atkorlar va ularning ijodi hamda eng muhim ahamiyat kasb etib kelayotgan usullar, kelajagimiz bo‘lgan barkamol avlodlar uchun dasturil amal sifatida taqdim etilmoqda.

Biz mazkur qo‘llanmani «Zarblar xazinasi» deb nomladik. Bu nom Usta Olim Komilovning doyra ijrochiligidan eng muhim hisoblangan usullar yig‘indisi bo‘lgan «Terma usullar» turkumini tarixiy, nazariy va amaliy yoritishga bag‘ishlanadi. Usta Olim Komilovning «Terma usullar» turkumida, darhaqiqat, o‘zbek xalq va milliy musiqasida mayjud bo‘lgan barcha usullar o‘z ifodasini topgan desak, adashmagan bo‘lamiz. Ushbu qo‘llanma shaklida taqdim etilayotgan majmuada, O‘zbekistonimizning barcha viloyatlarida keng ommalashgan doyra usullari, o‘ziga xos jihatlari va xususiyatlari ustoz tomonidan ustalik bilan joylashtirilgan. Sozanda sifatida faoliyat olib boraman degan har bir sozanda uchun eng zarur bo‘lgan usullar mana shu «Terma usullar» tarkibidan joy olgan. Uni faqat qunt bilan o‘rganish va mazmunli, tushunarli qilib o‘zlashtirish kerak, xolos. Shuning uchun ustoz Usta Olim Komilovning yaratgan bu javohir turkumlarini biz «Zarblar xazinasi» deb nomladik. Zero, nomini ko‘rib, ham har qanday doyrachi o‘ziga dasturil amal deb bilsin.

Buning asosiy sabablaridan yana biri, bo‘lg‘usi doyrachilar o‘zbek xalq doyra usullarining negizini, asosini va eng muhim bo‘lgan usullarini bilsinlar. Yangidan-yangi usullarni yaratgan o‘tmish ustoz san’atkorlarning ijodi bilan yaqindan tanishsinlar. O‘zbek san’atini dunyoga olib chiqishda ajdodlarimizning bizga qoldirgan merosi bilan faxrlansinlar, undan bahra olib, kamol topsinlar, zamonasiga mos asarlar yaratib, dovrug‘ini dunyoga taratsinlar. O‘zbek doyra ijrochilik an‘analarini ajdodlariga xos, zamonasiga mos qilib, dunyo san’atkorlari orasida samarali faoliyati bilan doimo buyuk avlod davomchilar ekanliklarini namoyon etib yursinlar.

Usta Olim Komilov ijodiga mansub bo'lgan «Usul termalari» mohir doyrachi sozandalar To'ychi Inog'omov, G'ofir Inog'omov, G'ofir Azimov kabi chapdast ustozlar tomonidan ijro etilganlari magnit tasmalariga tushirilgan. Biz ana shu tasmalarda yozilgan usullarni notaga olishga harakat qildik. Doyra usullari sifatida nashr etilgan Odil Kamolxo'jayev, Ilhom Ikromovlarning kitoblaridan ham foydalandik. Usullarning nomlarini sharhlashda esa, eng avvalo, doyra san'atining ustoz san'atkorlari bilan bo'lgan suhbatdan hamda raqs san'atining ustozlari bilan birga faoliyat olib borgan va hozirda Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya maktabining katta o'qituvchisi Sayyora To'rayevaning ayrim ko'rsatmalaridan foydalandik. Buning uchun risolaga o'z fikrlari va ijodlari bilan hissa qo'shgan barcha ustoz san'atkorlarga beedad minnatdorchiligidan bildiramiz.

I QISM

DOYRA TARIXIGA OID

O‘zbek xalq cholg‘ulari orasida doyra qadim davrlardan xalqimiz orasida keng ommalashib kelgan milliy cholg‘ularidan biri hisoblanadi. Respublikamizning turli vohalaridagi arxeologik qazilmalardan topilgan tarixiy obidalardagi doyra va doyrasimon cholg‘ularda ijro etayotgan tasvirlar uning qadim zamonlardan amaliyotda keng qo‘llanilganligidan guvohlik beradi. Qadimiy tasvirlarda keltirilgan doyrasimon cholg‘ularning hozirgi doyradan farqi kam. Ularning farqini asosan, gardish atrofidagi teshikchalar va ularga qadalgan halqachalarda ko‘rish mumkin. Shu bilan birga albatta, cholg‘ularning tayyorlaydigan ashyosida ham bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Qayd etish joizki, oldinlari doyraning gardishiga teshikchalar o‘yilgan namunalari, XV-XVI asrlarga mansub kitoblarga ishlangan miniatyuralarda aks ettirilgan. Hozirda ularning o‘rnini gardishning ichki tomonidan osiladigan halqachalar egallagan. Halqachalar odatda turli ashyolardan tayyorlangan. Jumladan, mis, kumush, po‘lat va h.k.

Rasmlar tasvirlarida doyraning yakka holda uchrashi bilan birga, turli cholg‘uchilar ansambli tarkibida qo‘llanilganligini ham ko‘rish mumkin. Shuningdek, urma zarbli cholg‘u, ya’ni doyrasimon cholg‘ular dunyoning juda ko‘p xalqlarining milliy marosimlari, kundalik ehtiyojlari va qadriyatlar bilan qorishib ketgan. Ijtimoiy hayotning turli marosimlari, vaziyatlarida keng qo‘llanilishi odat tusiga kirgan. Masalan, jarchi (xabar beruvchi) cholg‘ular, davolashda qo‘llaniladigan cholg‘u sifatida va ommaviy xalq shodiyonalarida keng qo‘llanilib kelingan.

Doyra dunyoning barcha xalqlarida bor va shaklan hamda ijroviy jihatlama o‘ziga xos. Doyrasimon cholg‘ular, turli xalqlarda o‘z milliy an’anasidan kelib chiqib nomlanib kelingan. O‘zbek va tojiklar doyra, chirmanda, childirma deb atab kelgan bo‘lsalar, afg‘onlar *dapp*, arablar *duf*, eronliklar *daff*, ozarbayjonliklar *def* deb nomlab kelganlar. Eng muhimi, cholguning barcha xalqlardagi vazifasi bir xildir, ya’ni jo‘r bo‘livchi urma cholg‘udir.

Doyra va unda ijro etiladigan usullar haqida ma’lumotlar o‘tmishda yashagan bir qator musiqashunos olimlarning risolalarida keltirilib o‘tilgan. Al Farobiyning «Katta musiqa kitobi» (IX asr), Ibn Sinoning «Iyqo» ilmiga bag‘ishlangan risolasi (IX-X asr), Abdurahmon Jomiyning «Musiqiy risolasi» (XV asr), Najmiddin Kavkabiyning «Risola dar bayoni duvozdah maqom» (XVI), Darvish Ali Changiyning «Musiqiy risola»larida (XVII asr) alohida ta’rif va namunalar keltirilgan. XX asrga kelib bu an’anani A.Fitrat davom ettirib, o‘zining «O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi» nomli risolasini yozadi. Unda musiqiy cholg‘ular bilan birga, o‘zbek musiqasidagi eng ko‘zga ko‘ringa 18 ta usul va ularning nomlarini keltirib o‘tadi.

XX asr doyra cholg‘usi o‘ziga ham, amaliyotiga ham va ijodiyoti uchun ham rivojlanish davri bo‘ldi, deyishimiz mumkin. Darhaqiqat, doyra ijrochiligining keskin rivojlanishi nafaqat ijrochilar, balki musiqashunos olimlarning ham nazaridan chetda qolgani yo‘q. Doyra va doyra ijrochilari o‘tmish yozmalari, kitoblarda ham ta’riflandi. XX asrning 20-yillardan so‘ng bir qator musiqashunos olimlar, doyra uchun yaratilgan termalarni, asarlarni va turkumlarning nota namunasini kitob qilib nashr etishga muvaffaq bo‘ldilar. Eng avvalo, bu amalni rus musiqashunos olimlari V.Uspenskiy, N.Mironov va V.Belyayevlar boshlab

berdilar. Shundan so'ng atoqli o'zbek musiqashunosi Ilyos Akbarovning «Doyra usullari» kitobi nashr yuzini ko'rdi.

Yuqorida zikr etilgan namoyandalar doyra nota yozuvini an'anaviy bir chiziq yordamida aks ettiradilar. 1940-yilning o'rtalariga kelib, A.Petrosyans o'zbek xalq cholg'ularini orkestr ijrosiga moslashtirish jarayonida doyraning ham mukammal nota yozuvini tavsiya etadi. Unga ko'ra doyrachining doyra chalayotgan paytidagi qo'llar va barmoqlar harakatini alohida-alohida ko'rsatib beradi. Yani har ikki qo'llarda chaladigan zarblarni alohida-alohida chiziqlarda aks ettirib beradi. Oqibatda o'ng qo'lga alohida va chap qo'lga alohida nota chiziqlari to'g'ri keladi. Oddiy nota chizig'ini asos qilib olib, o'rtadagi chiziqni olib tashlaydi. Natijada, 4 (to'rt) chiziqli nota yo'liga ega bo'linadi. Doyra uchun yaratiladigan professional usullar ham orkestr partiturlarida o'z ifodasini topadigan bo'ldi.

An'anaviy doyra ijrochiligi bo'yicha mutaxassislar, ya'ni doyrachi ustozlar tomonidan musiqa merosimizda mavjud bo'lgan bir qator asarlar notaga olinib, nashr etildi. Ular orasida A.Ashrafxo'jayevning «Doyra darsligi», I.Ikromovning «Doyra darsligi» kabi kitoblarda har tomonlama professional ijroga mo'ljallangan asarlar turkumi havola etildi. Odil Kamolxo'jayev «Doyra usullari» kitobida yakka doyra ijrochiligiida raqsga, doyra-raqs usulariga mo'ljalangan asarlar turkumi yozadi. 2004-yilda esa R.Samadovning «An'anaviy doyra ijrochiligi» o'quv qo'llanmasi nashr etiladi.

*Doyrachilar to'garagi qatnashchilari.
To'garak rahbari To'ychi Inog'omov*

Doya ijrochilining keskin rivojiga sabab bo‘lgan amallardan biri 1947 yili Toshkentdagi sobiq Pionerlar saroyida ish faoliyatini boshlagan doyrachilar to‘garagi desak, mubolag‘a bo‘lmas. To‘garakka taniqli doyrachi, Usta Olim Komilovning shogirdi, ustoz sozanda To‘ychi Inog‘omov rahbarlik qiladi.

To‘garak faoliyatining musiqa rivojidagi o‘rni beqiyosdir. Avvalambor doyrachilarning yangi avlodи zamon talabiga mos keltirgan holda tarbiyalandilar. Ikkinchidan, doya ijrochiligi katta sahnaga yakkanavoz cholg‘u sifatida olib chiqildi. Yakkanavozlik doyrachilarimizga shunday kuch berdiki, ular juda katta ishtiyoq bilan doyraning bor imkoniyatlarini ko‘rsatishga muyassar bo‘ldilar.

Bu davrga kelib, To‘ychi Inog‘omov bilan birgalikda G‘ofir Azimov, G‘ofir Inog‘omov, G‘ofir Solihov, Rahim Isaxo‘jayev kabi yetuk sozandalar doya ijrochiligi san’atida mohir edilar. Ularning ijodi ilgarigi doya ijrochilik uslubi bilan yangi dav ijrosi uchun ko‘prik vazifasini o‘tadi. Ular tarbiyalagan shogirdlar doya ijrochiligidagi yangi zamonaviy yo‘nalishdan borishga ahd qildilar. Bu doya cholg‘usining turli o‘lchamlariga ta’sir etdi, ijrodagi uslubga va bevosita talqinda namoyon bo‘ldi. Maqom doya ijrochiligidagi esa Abdurahmon Otaboyev, Dadaxo‘ja Sottixo‘jayev kabi ustoz sozandalar elga tanildilar.

Chapdan o‘ngga birinchi qatorda: O‘zbekiston xalq artistlari: Isoxor Oqilov, Mukarrama Turg‘unboyeva. Ikkinci qatorda: O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Anvar Barayev; O‘zbekiston xalq artisti Rahim Isoxo‘jayev; O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist G‘ofir Azamov; O‘zbekiston xalq artisti Qahramon Dadayev; O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artistlar: To‘ychi Inog‘omov, Nosir Qosimov, G‘ofir Inog‘omov, Bahodir. Uchinchi qatorda: Saidikrom Kamolov, Rustam Ibrohimov, Ubaydullo Xo‘jayev, Odil Kamolxo‘jayev (professor).

XX asrning 60-yillardan boshlab, sozandalarning yangi uslub vakillari doya ijrochiligidagi katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Odil Kamolxo‘jayev, Qahramon Dadayev, Tojiali Olimov, Ravshan Akbarbekov boshlab bergan maktabni Tal‘at Sayfuddinov, Rahmatilla Samadov, Dilmurod, Xolmurod va Elmurod Islomovlar, Husan Nosirov, Hasan Azimov, Sunnatilla Azimov, Rustam Ubaydullayevlar munosib davom ettirib kelmoqdalar. Zero, hozirgi davrga kelib, ularning behisob shogirdlari o‘zbek musiqa rivojidagi doya ijrochilik an’anasini zamonaga mos holda davom ettirib kelmoqdalar. Amaliyotda esa, doya ijrochiligi bilan dovruq qozongan Qahramon Dadayev, Tal‘at Sayfuddinov, Dilmurod Islomov kabi bir qator mohir doyrachilar haqida risolalar nashr etildi.

Rahmatilla Samadov ustozı Dadaxo'ja Sottixo'jayev bilan

Hozirgi paytga qadar doyra ijrochilik maktabi bir qator shaxsiy uslublar bilan boyidi. Ijrochilik amaliyotida bu uslublarni yaratgan ustoz sozandalar elga tanildilar. Aytish kerakki, alohida ijrochilik uslublarining yangidan-yangi ko'rinishlari yuzaga kelishida mumtoz usullar, maqom usullari asos sifatida xizmat qildi. Har qanday doyrachi, avvalo, mutaxassis bo'laman desa, albatta, mumtoz usullarni yaxshilab o'zlashtirishi lozim. Usullarni o'zlashtirish bilan birga, zamonamizga mos holda o'rganish, o'zining bor kuchini sarf qilib rivojlantirishi lozim. O'tgan davrda yashab ijod etgan san'atkorlar o'zlaridan oldingi san'atkorlar amalini puxta o'rganishga katta ahamiyat bergenlar. O'rganganlarini esa, keyingi avlod shogirdlariga o'tkazganlar. Bu faqat doyrachilarning emas, balki barcha san'atkorlarning an'anasidir.

Shu nuqtayi nazardan kelajak avlodning o'tmishta xos tarzda kamol topishi – bu barkamol avlod tarbiyasidagi asosiy vazifarlardan desak, mubolag'a bo'lmas. Ayniqsa, uzoq o'tmishtan xalqimiz ma'naviy qadriyati bo'lib kelgan va ma'naviy merosga aylangan ustoz san'atkorlarning an'anasini o'zlashtirish, bu yangicha fikrlashning an'ana bilan asoslash demakdir. Hozirgi davr taraqqiyoti, axborot texnologiyalarining yangidan-yangi namunalarini joriy etilayotgan bir paytda o'zbek milliy zarblarini turli cholg'ular, elektron vositalar va mavjud cholg'u sozlarda tarannum etish imkoniyatlari ochilmoqda. O'zbek usullarini zamonaviy texnikani qo'llab, doyraning jonli sadosini tarannum etish yoshlarimizning ijodiy munosabati bilan bog'liq. Chunki, har bir zarb, usul o'zining schri kabi mehriga ham egadir. Sozanda qalbidagi mehr, sirli holda barmoqlari orqali sadolantirishi lozim bo'ladi.

ZARBLAR XUSUSIYATLARI

O'zbek musiqa san'ati xazinasi juda katta musiqiy merosga ega ekanligi hech kimga sir emas. Musiqa shunday bir buloqliki, undan qancha foydalanganingiz, undagi asarlarni o'rganganingiz sari, tagidan beto'xtov, viqor bilan biz bilmagan namunalarini chiqib kelaveradi. Hayratlanarli joyi shundaki, xalq musiqa ijodiyoti insoniyat ma'naviyatining asosi, ko'zgusi, hayotiy kechinmalari, qadriyatlari, ruhiyati, milliy an'analarining ohanglarga aylantirilgan ko'rinishi desak, adashmagan bo'lamiz.

O'zbek musiqasi merosida musiqiy namunalar ijrochilik amaliyotida mayinlik, lirik, falsafiy va shiddatli ijro etib kelingan. Musiqamizning har qanday xarakterdagi kuylari asosida alohida va ayniqsa, o'ziga mos keluvchi hamda mijozni to'g'ri keladigan xarakterli usullari bordir. Agar har bir kuy o'zining ohanggiga va ohang mazmuniga ega bo'ladigan bo'lsa, uning asosida turuvchi usullar ham o'zining mazmuniga egadir. Kuylarning sermazmuniqidan, usullarning ham boy mavzuga ega bo'lishi va mazmun jihatidan ular ham rang-barang bo'lib kelganligini aytish mumkin.

Usullar, qadimiy risolalarda yozilishicha, g'azallarning o'zagi bo'lmish aruz vaznidagi talaffuz shakllaridan olingan ekan. Bu usullarning mumtoz ko'rinishdagi namunalariga bog'liq desak, to'g'riroq bo'ladi. Chunki, amaliyotda qo'llanilib kelinayotgan usullar tuzilishi jihatidan va mazmunan oddiy va murakkab usullarga bo'linadi. Oddiy usullar – bu xalq orasida vujudga kelgan hamda inson tomonidan yaratilgan va ongli ravishda hayotguzaronlik qilish davridan boshlab, kundalik hayotidagi madaniy holatlarda qo'llanilib kelinayotgan sodda va xalqchil xarakterdagi usullarga aytildi. Odatda, bular xalq marosimlarida qo'llanilib, qo'shiq, lapar, yallalarning ijrosida shakllanib kelgan. Tarixda oddiy xalq usullari juda ko'p yillik rivojlanish davrini o'tagan. O'tgan davrlar ichida xalq usullarning o'zi keng rivojlanib, amaliyotda turli namunalarini yuzaga kelgan. Bular mumtoz usullar bo'lmasa-da, xalq orasidagi usullardir. Ularning shakllariga nazar soladigan bo'lsak, xalq yo'lidagi usullarning ham oddiylari va murakkab shaklga ega bo'lgan namunalarini yuzaga kelgan.

Oddiy usullarning yaratilishi va turlanishiga asosan xalq o'yinlari sabab bo'lgan. Xalq o'yinlarining xarakteri, joyi va mazmuniga qarab, usullarning yangi-yangi turlari vujudga kelgan. Qolaversa, har bir usulning o'nlab turlari bilan ijro etish odatga aylanib kelgan. Buni usullarning jilvalanishi deb tushunish kerak. Chunki, har bir usulning kuchli hissalarining almashinishi, kuchli va kuchsiz zarblarning turlanishi va maydalanishi hisobiga har bir usulning bir qator namunalarini shakllanadi. Masalan, Ufor usulining amaliyotda 20 dan ortiq jilvasini kuzatish mumkin. Zamonaviy jarayonda esa buni yanada ko'paytirishga imkon bo'layotganligini qayd etish mumkin. Yor-yor usulining o'ziga xos jihatlari mavjud. Avvalambor yor-yorning qo'shiq sifatida turli variantlari, vohaviy ko'rinishlari mavjud. Shu ko'rinishlar va variantlarning usul nuqtayi nazaridan turlari ham mavjuddir.

Xalq ijodida yuzaga kelgan murakkab usullar esa xalq marosimlarini musiqa bilan bog'liq holatlarida shakllanib kelingan. Avvalo shuni aytish kerakki, bu ham cholq'u ijrochiligi an'anasi bilan bog'liq. Cholq'u ijrochiligi ham turli sharoitlarga moslangan janrlari va ijrochilik amaliyotiga ega. Murakkab usullar asosan karnay-surnay guruhining ijrochilik amaliyoti bilan bog'liq holda yaratilib kelingan.

O'zbek usullari juda ham rang-barang turlarga, namunalarga, jilvalarga, qochirim-u sayqallarga boy. Respublikamizning vohalari esa o'zlarining shevalariga xos o'z usullari shodasiga egadirlar. Ularning nomlari bir-biriga o'xshashi mumkin, lekin zarblar ketma-ketligida o'ziga xoslik jihatlari namoyon bo'ladi. Shu bois, o'zbek xalqi usullarga boy va ularning ijrochilik an'analarini ham shunga mosdir.

Farg'ona vodiysi ijrochilik an'analarida cholq'u kuylari, cholq'u ijrochiligi juda katta ahamiyat kasb etib kelgan. Asrlar davomida rang-barang musiqiy namunalarini yuzaga kelgan.

Ularning xalqchilligi, jozibaliligi ijrochilik amaliyotida alohida o'ringa egadir. Farg'ona vodiysi terma usullari azaldan xalq ijrochilik amaliyotida shakllanib, turli sharoitlar va holatlar negizida yaratilib, turlanib kelgan. Bunga, eng avvalo, musiqiy folklor asos bo'lib xizmat qilgan bo'lishi mumkin. Folklor, bu xalq hayotida yuzaga kelgan dengiz. Uning tubida katta buloq ham mavjud. Yangidan-yangi asarlar paydo bo'lib turadigan ummon. Har bir ijodiy jarayon biron bir asosga ega bo'ladi. Hozirgi hayotimizda rivojlanayotgan namunalari esa, ana shu asosning faqatgina turli shakllarda namoyon etilganidir. Usul termalarini esa, xalq hayoti va faoliyatini san'at darajasidagi va usul ko'rinishidagi namunalari deyish mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, usul termalarining aksariyati xalqimizning xursandchilik qiladigan marosimlari, onlarini aks ettiruvchi raqs harakatlari asosida shakllangan bo'lishi mumkin. Bu usullar ushbu harakatlar xususiyatiga mosligini ko'rish mumkin.

Xalq usullarini ramziy ma'noda uch qismga bo'lish mumkin.

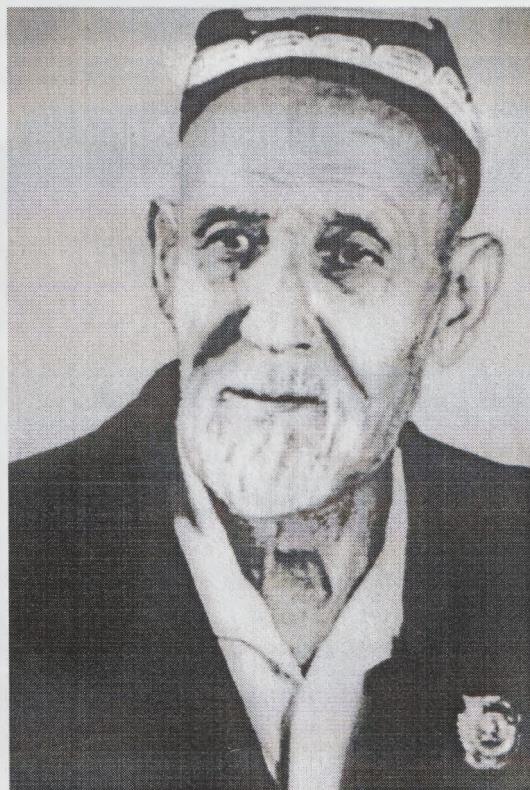
1. Asl xalq hayoti bilan bog'liq holda yuzaga kelgan va milliy qadriyatlar bilan sug'orilgan haqiqiy usullar;

2. Mumtoz usullar;

3. Ijod etilgan usullar.

Asl xalq usullari deb, har bir xalqning o'z milliy an'analaridan kelib chiqqan holda yuzaga kelgan usullariga aytildi. Ya'ni bizning «yor-yor» usulimiz, «Nog'ora bayot», «Suvora» kabi ko'pgina usullarimiz aynan xalqimizning milliy an'analarini ko'rsatadigan usullardandir. Ularni xalqimizning hayotida, kundalik faoliyatida keng ishlatiladigan usullar desak bo'ladi. Qisqasi, o'zbekona jihatni bilan ajralib turadigan usullardandir.

Mumtoz usullarimizga kiradigan usullar har tomonlama murakkab hamda mukammal usullarni tashkil etadi. Eng avvalo, maqom san'atida qo'llaniladigan barcha usullar, muayyan g'oyalarga tayangan usullar, o'zining tarkibiy jihatidan mukammal bo'lgan usullarning barchasi *mumtoz usullar* deb yuritiladi.

Usta Olim Komilov

Ijod etilgan usullar deb ramziy nomlagan usullarimiz xalq ijodkorlari tomonidan ijod etish paytida vujudga kelgan, yaratilgan barcha usullarga aytishimiz mumkin. Bu usullar eng oddiy ko'rinishdan mukammal darajadagi usullargacha bo'lishi mumkin. Chunki ijod har qanday holatda tug'iladi va uni aks ettirish uchun xizmat qiladi. Usta Olim Komilov, avvalo, mohir doyrachi, usullarning bilimdoni bo'lgan. Qolaversa, faoliyati davomida xalqimizning eng mohir raqs san'atining namoyandalari bilan birgalikda faoliyat olib borgan. Shu bilan birga, qayd etish joizki, ustozning yashab, ijod qilgan davri o'zbek xalqining madaniyati rivojlanishining dastlabki davrlariga to'g'ri keladi. O'zbek madaniyatini jahon miqyosida namoyish etishning ilk davri ana shu ustozlardan boshlangan. Shuning uchun bu davrda musiqa san'atining barcha sohasida ijod etish juda katta ahamiyat kasb etgan. Xalq musiqasini namoyish etish va ko'rsatishda ham jahon xalqlari uchun ko'z-ko'z qiladigan darajada bo'lishi talab etilgan. Ana shu ijodiy jarayon har qanday san'atkorni ham o'z xalqining eng go'zal an'alarini ko'rsatishga undaydi. Usta Olim Komilov bu xususda juda katta ijodiy ish olib borgan va aytish kerakki uning ijodi juda samarali bo'lgan.

Usta Olim Komilovning yaratgan usullari butun faoliyati davomida olib borgan ishlari zaminida shakllangan. Ular avvalo, xalq ijodiyotidan olingan. Olingan usullar qayta ishlanib, yangi-yangi ko'rinishda yana xalqqa qaytarilgan. Ana shu qayta ishlab, yuzaga keltirgan usullarni Usta Olim Komilov *xalq terma usullari* deb nomlagan.

Xalq terma usullarining murakkab ko'rinishlari, Farg'ona vodiysida azaldan rasm bo'lgan «chaqiriq» marosimlari bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Bu ham xalq ijodiyotining mahsuli desak bo'ladi. Ya'ni murakkab xalq usullari ijrochilikning go'zal tomonlarini ko'rsatish uchun, yoki cholg'uchi sozandalarning imkon darajasini charxlash uchun, usullarga bir ma'no kasb etishida erkinlik berish uchun yaratilib kelingan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

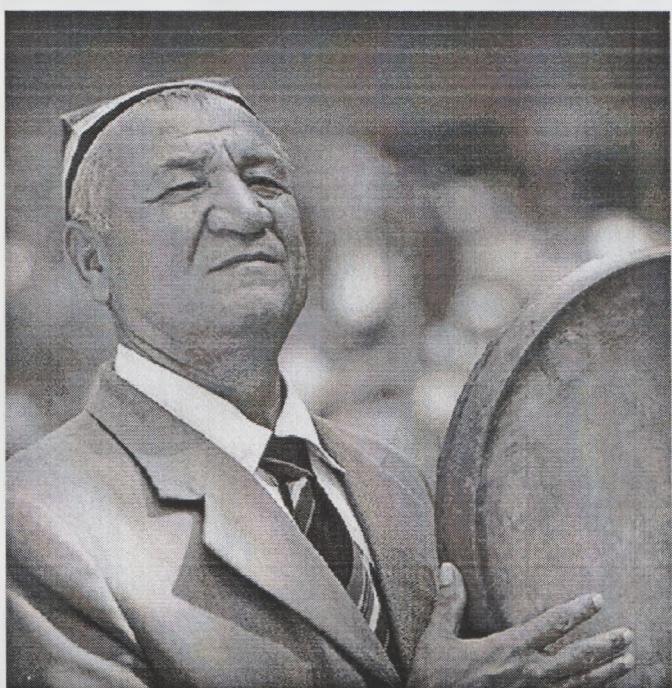
O'zi, odatda, oddiy xalq usullarining turlanishi asosan, raqs san'ati bilan bog'liqdir.

Usta Olim Komilovning doyra usullarini yig'ish, takomillashtirish va yangi-yangi namunalarini topib, amaliyotda qo'llashi natijasida usullarning majmuasi bunyodga keladi. Avvalambor, bu usullar xalq ijrochilik amaliyotida alohida usullar sifatida musiqa amaliyotida qo'llanib kelingan.

*G'ofir Inog'omob (doyrada),
Abdulla qayroq (raqsda)*

Ularni yig'ib, har bir usulning xarakteri, mohiyati negizida bir to'xtamga kelib, ularni nomlagan. Yig'gan usullaridan bir qator kompozitsiyalar yaratib, asl mohiyatini raqs san'ati orqali yanada yorqinroq namoyish etgan inson Usta Olim Komilovdir. Darhaqiqat, muayyan bir usulning qo'shiq jo'rлигida, ashula jo'rлигida yoki kuy jo'rлигida tarannum etish – bu qo'shiqchilik san'atining asosiy qoidalardan hisoblanadi. Bu usullarni alohida bir musiqiy hodisa sifatida qabul qilib, unga jon bag'ishlash hamda usul sifatida namoyish etish, bu boshqa hodisa. Ya'ni usulning har tomonlama mavqeini oshirib, diqqatni o'ziga jalb etishga undaydigan hodisadir.

Dadaxo'ja Sottixo'jayev

vaziyatga bog'liq holda turlanishi tabiiy. Usta bog'liq ana shu jihatlarga ham katta e'tiborni qaratadi.

Usta Olim Komilovning o'zbek xalq usullarini rivojlantirishga bo'lgan ijodiy munosabati bu xususda katta yutuqlarga olib kelgan. Usta davrning taqozosi bilan va xoreografiya san'atining milliy yo'nalishi ehtiyojlarini nazarga olgan holda, davr raqs san'ati ustalari bilan birga ijod etadi. Mavjud xalq doyra usullaridan keng foydalangan holda usullarning yangi-yangi turlarini yaratishga tuyassar bo'ladi. Har bir usul raqs san'atida lozim bo'lgan biron bir obrazni aks ettirishga qaratilganligini qayd etish lozimdir. Shuning uchun ham musiqiy merosda mavjud bo'lgan usullarning har biri o'ziga xos rivojlantirilgan. Bular ijrochilik amaliyotida hozir doyra raqs usullarining *kichik (mikro) turkumchalari* deb yuritiladi.

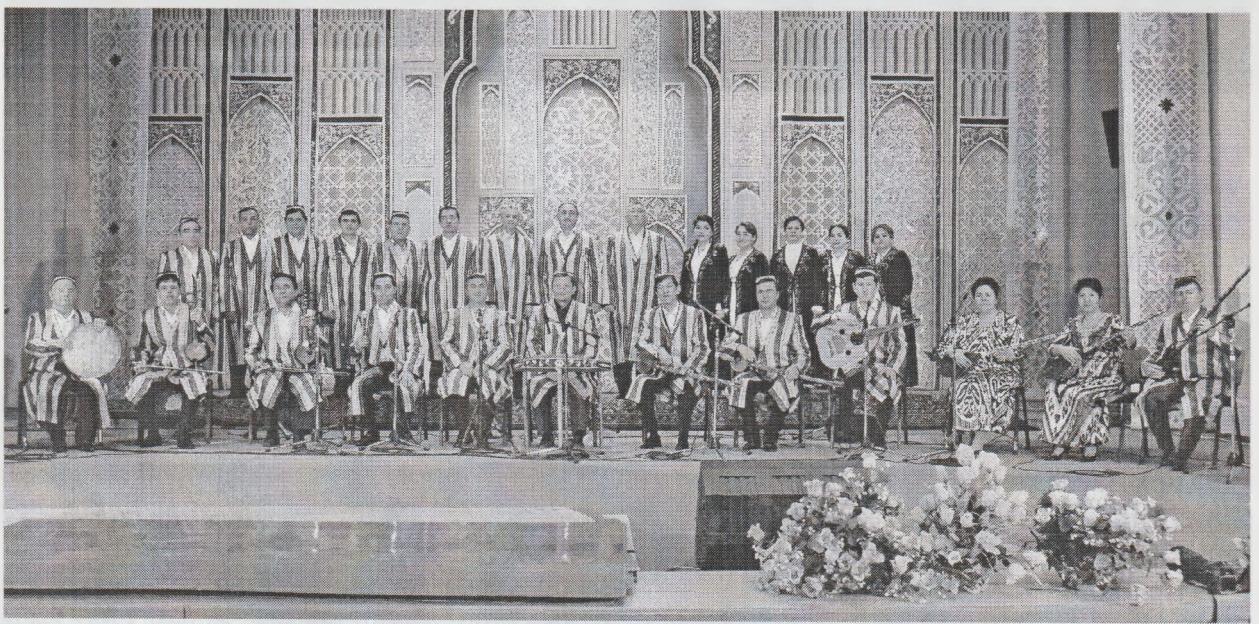
Usta Olim Komilov o'z davrida mashhur bo'lgan raqs san'atining yirik namoyandalarini Tamaraxonim, Mukarramaxonim, Gavharxonimlar bilan birgalikda ijod etgan. Ular bilan birgalikda usullarni raqs orqali jonlantirishda yangi obrazlarga moslab tuzgan. Usta Olim Komilov tomonidan xalq orasida amaliyotda ijro etib kelingan usullarni yig'ish mobaynida ko'p usullar kashf etilgan. Ular yangi yaratilgan namunalar bilan boyitilgan.

Faoliyati davomida Usta Olim Komilov o'zbek musiqa san'atining turli yo'nalishlarida keng ishlatilishi mumkin bo'lgan usullarni bir tizimga yig'ishga tuyassar bo'ladi. Tizimga kiritilgan usullarning har biri alohidaligi bilan xarakterlanadi. Ular ijro jarayonida turlicha

Usta Olim Komilov xususida bir qator risolalarda avtobiografik ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Lekin aynan raqs san'ati bilan bog'liq faoliyati va usullarning aynan shu jarayon bilan bog'liqligi xususida ma'lumotlar kam. Biz shu boisdan Usta Olim Komilovning usullar yaratish bilan bog'liq faoliyatiga to'xtalib o'tishni ma'qul ko'rdik. O'zbek urma zarbli cholg'ularining yetuk mutaxassisasi sifatida Usta Olim Komilov o'zining hayotida bu cholg'ularning ijrochilik masalalariga turlicha yondashgan. Avvalambor, xalq musiqa merosida mavjud bo'lgan usullarni o'zlashtirgan. Xalq musiqa merosida cholg'u musiqasi, ashula yo'llari, o'yin usullari, chaqiriq usullari, to'y marosim usullari bilan bogliq rang-barang usullarni va o'ziga xos ritmik tuzilmalarni o'z tarkibiga olgan usullar talayginadir. Ularning ijrochilik masalalarining o'zi Olim Komilov usullar ijrochiligi bilan

«Maqom» ansamбли

O'zbekiston davlat konservatoriysi «Nazm va navo» kechasida

jilvalanishi ham ko'zda tutilgan. Shu bois usullarning jilvalari alohida-alohida keltirilmagan. Tizimda usullarning mag'zi ifodalangan asosiy ko'rinishiga katta e'tibor qaratilgan.

Usta Olim Komilovning Terma usullar turkumida, har bir usulga nisbatan katta e'tibor berilganligini ko'rish mumkin. Avvalo, terilgan usullardan usullar yig'indisi paydo bo'lgan. Ikkinchidan, har bir usul alohida ko'rsatib o'tilgan. Uchinchidan, usullarning turlanishlari alohida-alohida namoyish etib o'tilgan. To'rtinchidan, usullarning sayqallanishi, ya'ni usulning o'z xarakteri tizimida alohida jilvalanishi aniq misollar bilan ko'rsatib o'tilgan. Oxir oqibat usullardan muayyan doyra raqsi uchun asarlar yaratish imkoniyati ko'rsatilgan. Chunki, har bir usul Usta Olim Komilov tomonidan muayyan obrazni, ma'lum harakatni ifoda etishga qaratilgan. Bu xususiyatlar usullarning nomida aks etgan. Chunki xalq orasida mashhur bo'lgan usullar bilan birga, raqs san'ati bilan bog'liq iboralar ham terma usullar tarkibidan joy olgan. Bu usullarning nomi ham Usta Olim Komilov bilan birga o'zbek xalq raqs ustalarining hamkorligida kashf etilgan. Ularning soni ko'p bo'lishi mumkin, lekin Usta Olim Komilov 47 ta usulni yig'ib, kelgusi doyrachilar uchun dasturi amal sifatida meros qilib qoldirgan.

Quyida biz ana shu usullarning nomlari, asosiy shakllari, ularning qisqacha sharhini bayon etishga harakat qilamiz. Toki, zarblar xazinasiga aylangan bu terma usullar kelgusi avlod uchun tushunarli bo'lsin. Ulardan keng foydalanish uchun asos bo'lsin. Har bir doyrachi kelgusida mukammal mutaxassis bo'lishi uchun ana shu usullar turkumini idroklasin. Usullar sharhidan so'ng zamonasining ustoz san'atkori bo'lgan, Usta Olim Komilovning shogirdi G'ofirjon Azimov ijro etib, magnit tasmasida qoldirgan terma usullar yig'indisini to'liq holda nota namunasida keltiramiz:

1. Dildir (titratma)	25. Yon raqs
2. Qo'sh qars	26. Usul qaytarma
3. Yakka qars	27. Usul voyjonam
4. Shox	28. Voyjonam yon qarsagi
5. Oqsatma	29. Usul qorazang
6. Oqsatmani o'tkazma guli	30. Qorazang rezi
7. Gul o'yin	31. Marg'ilon duchavasi
8. Gul o'yin yallasi	32. Marg'ilon duchava rezi
9. Gul o'yin jilvasi	33. Katta sama
10. Jilvaning rezi	34. Katta sama qarsi
11. Ducharx	35. Yallama
12. Duchava	36. Dupoya
13. Duchava rezi	37. Savti orom
14. Yakka qars	38. Orom yo'rg'asi
15. Chor qars	39. Rezi yo'rg'a
16. Chor qars rezi	40. Sarbozi
17. Haqqoniy usul	41. Ufori chapandoz
18. Haqqoniy usul yo'rg'asi	42. Ufori soxta
19. Daromadi Sadr	43. Ufori soxta rezi
20. Daromadi Sadr rezi	44. Rok
21. Sadr	45. Rok rezi
22. Sadr rezi	46. Zang
23. Suv yo'rg'asi	47. Zang rezi
24. O'sma-surma	

Ustoz san'atkorlarning yoshlarga nisbatan aytgan o'gitlaridan biri bu – «mana shu 47 ta usulni o'rganmaguncha mukammal doyrachi hisoblanmaydi». Bunda bir hikmat mavjud. U ham bo'lsa, «bum» va «bak»dan hosil bo'ladigan doyra usullari. Uni har qancha aylantirsa, usullarning turlanishini guvohi bo'laveramiz. Lekin buni ustozlar amalga oshirib ketishgan. Mana shu «Zarblar xasinasi», ya'ni terma usullar majmuyi buning yorqin isbotidir. Usullarni har qancha bo'lsa ham aylantirish mumkin, lekin, bir ma'no kasb etuvchi usulni yaratish va uni musiqa ohanglari bilan tinglovchiga ma'qul qilish juda mushkul ish. Negaki, usullar ham, kerak bo'lsa, kuy ohanglarini o'z domiga tortadi, uning xarakterini o'zgartirishga qodirdir. Shuning uchun ham usullar, albatta, o'zining tuzilmasiga va ma'nosiga ega bo'lishi shart. Terma usullar majmuasida barcha o'zbek xalq va mumtoz musiqasining metro-ritmik jihatlarini ifoda etadigan usullari mujassam topgan desak, adashmagan bo'lamiz.

TERMA USULLAR TARKIBIGA KIRGAN USULLAR SHARHI

1. Dildir (titratma) – rez ma’nosida doyrachilar tomonidan ibora sifatida ishlatib kelganlar. Doyra cholg’u ijrochiligidagi rezning kelib chiqishini ustozlar suvning shildirab oqishidan olingan degan, fikr bildiriladi, ya’ni doyra rez uslubida shuni anglatishi ko‘zda tutilgan. Bu rezning eng oddiy ko‘rinishi hisoblanadi. Shu bilan birga, aytish kerakki, oddiy rez, darhaqiqat suvning jildirashini bildiradi. Amaliyotda «titratma» deb ham yuritiladi. Bu ibora raqs san’atidan olingan bo‘lib, «yelka qoqish» uslubini anglatadi. Demak raqs san’atida titratma usulida raqqosa yelkalarini qoqib raqsga tushgan.

1-misol. Dildir (titratma):

Rezlarning doyra ijrochiligidagi turli shakl (formula)lardagi ko‘rinishi mavjud. Buni doyra uchun yozilgan asarlarning nota namunasida ko‘rish mumkin. Asar, uning xarakteri va dinamik mezonlari asosida rezlarning muqobil turlari ijro etiladi.

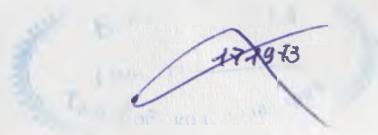
2. Qo’sh qars – ikki zarb demakdir. Doyra ijrochiligidagi har ikki qo’ldan foydalanib ijro etilgan zarblar, ya’ni qo’llarning teng yoki birin-ketin harakatiga ishora demakdir. Doyra ijrochiligidagi ikki asosiy zarb ham nazarga olingan bo‘lishi mumkin. Chunki barcha usullar ana shu ikki – «bum» va «bak» zarbdan paydo bo‘lishi xususida eslatilmoqda. Aynan shu ma’noni nazarga olib, ustoz Usta Olim Komilov ham turkumni «Qo’sh qars» deb nomlagan bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, bundan anglash mumkinki, qo’sh qars barcha usullarning asosi, har qanday usul qo’sh qarsdan kelib chiqadi.

2-misol. «Qo’sh qars» usuli:

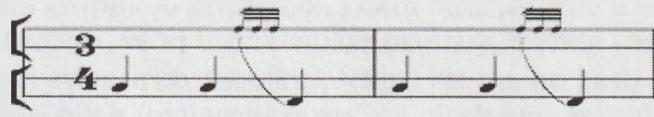
Raqs san’atida qo’sh qars – ikki marotaba qarsak chalishni anglatadi. Bu harakat doyra raqlarida ko‘p qo’llanilgan. Aynan shu usul ijro etilganda raqqosalar ikki marotaba qarsak chalganlar.

3. Yakka qars – bir zarb ma’nosida keladi. Doyrada ushbu usulni yakka qo’l bilan ijro etish ko‘zda tutiladi. Shu bilan birga, sozandalar o‘z mahoratlarini namoyish etishlari ham nazarga olingan. Chunki, ushbu usul ijrosida har bir qo’lning alohida-alohida harakat qilishi tavsiya etiladi. Doyra sozandasining mashg’ulot paytida eng mukammal sadolantirishga erishish uchun foydalilaniladi. Chunki doyra ijrochiligidagi, sozanda har bir qo’lning

maqsadli va aniq sadosi bo'lishiga erishishi lozimdir. Raqs ijrosida bir marotaba qarsak chalish nazarda tutiladi.

3-misol. Yakka qars usuli:

4. Shox – doyra ijrochiligi amaliyotida bu usul o'tish qismi deb qabul qilingan, ya'ni ko'prik vazifasini anglatadi. Demak, usullar silsilasini ijro etishda bir usulning yakuni, ikkinchi usulning muqaddimasidir. Bunda ikki usulni bog'lash nazarda tutilmoqda.

4-misol. Shox usuli:

Shox usulining raqs san'atida ko'p qo'llanilishining sabablaridan biri, bunda usullar silsilasi ijro etiladi. Bir usuldan ikkinchi usulga o'tish mezoni shox orqali amalgalashadi. Raqs san'atida shox – bir aylanish demakdir. Ya'ni harakatdan boshqa harakatga o'tishda bog'lovchi harakat.

5. Oqsatma – usulni oqsatmasdan ravon harakatlantirish ko'zda tutilgan. Bu usul asl raqs harakatiga ishora sifatida qo'llanilgan. Doyra ijrochiligidagi harakat har doim ham sozandaning diqqat markazida bo'lishi lozim. Ya'ni usullarni bir tekisda, ravon ijro etishga erishish lozimdir.

5-misol. Oqsatma usuli:

6. Oqsatmani o'tkazma guli – Oqsatma usulining markazi, asosiy usul majmuini tashkil etadi.

6-misol. Oqsatmani o'tkazma guli:

Raqs san'atida muayyan harakatga berilgan iboradir. Unga ko'ra Oqsatma – orqaga yurish, bir oyoqda surilish, bir oyoq bilan harakat qilish demakdir.

7. Gul o'yin – muayyan doyra usuli asos qilib olingan. Doyra ijrochilik amaliyotida azaldan mavjud bo'lgan katta o'yin doyra usulining asl namunasi.

7-misol. Gul o'yin usuli:

Gul o'yin nomi bilan turkumda keltirilgan usul Farg'ona vodiysida juda keng ommalashgan usullardan biridir. Bu usul raqqosalar uchun yaratilgan usul termalariga kiritilgan. Raqs san'atida ushbu usul jozibasi va harakatini inobatga olib, unga «gul o'yin» nomi berilgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Chunki Usta olim Komilov bu usulning harakatiga gul

obrazini joylagan. Ya’ni ushbu usul ifodasida raqqosa, bitta qarsak chalib, avval bir qo’l, so’ngra ikkala qo’l bilan gul rasmini chizib, qarsak bilan yakunlaydi. Bu usul Farg’ona vodiysida yigitlar o‘yinlariga mo’ljallab yuzaga kelgan maxsus usullardan biridir. Katta o‘yin, ya’ni gul o‘yini, xalq ijodiyoti amaliyotda «oyoq o‘yini» deb ham yuritilib kelingan. Gul o‘yin – olti hissali usul bo‘lib, o‘ziga xos tarzda shakl topgan. Uning birinchi va beshinchi hissalariga urg‘u berib ijro etiladi. 1- va 5-hissalariga urg‘u berish usulning o‘ziga xosligini anglatadi. Usul ijroda ortiqcha qochirimsiz ijro etilishi lozim. Katta o‘yin usulining asosiy mohiyati ham usul silsilasida o‘zgarishlarga uchramaganidadir.

8. Gul o‘yin yallasi – Katta o‘yin usulining turlanishi deyish mumkin. Asosan doyra shiqqildoqlarining jaranglatib ijro etilishi uchun mo’ljallab shakllantirilgan. Usulni o‘ziga xos erkalab ijro etish ham maqsadga muvofiqdir. Shu bois, shunday jihatlarga egaligini nazarga olib, «Yalla» iborasi bilan atalgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Ushbu usulni ijro paytida chertma noxun uslubidan foydalanishi ham yaxshi natija beradi. Usulning jozibali jihatlarini namoyon etadi. Raqs san’atida foydalanilgan paytda bir xil usul tuzilmasi saqlanib qolinishi e’tiborga olingan.

8-misol. Gul o‘yin yallasi:

9. Gul o‘yin jilvasi – Katta o‘yin usulining turlanishi. Ushbu usul turkumida katta o‘yin usuli uch xil ko‘rinishda jilvalanadi. Ya’ni usul uch xil ko‘rinishda ijro etiladi. Shundan kelib chiqib, bu turlanishni jilvalanish deb izohlangan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Demak, nom ham shundan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin. Gul o‘yin jilvasida avvaliga katta o‘yin «yakka qars» uslubida ijro etiladi. Keyin u zarblar bilan boyitiladi. O‘rta qismida usul jilvasi ijro etiladi. So‘nggida ilk ko‘rinishga qaytiladi. Gul o‘yini jilvasi yaxlit olganda bir kichik asar sifatida muayyan shaklni tashkil etadi.

9-misol. Gul o‘yin jilvasi:

10. Jilvaning rezi – Farg’ona vodiysida mashhur bo‘lgan «katta o‘yin» usulining o‘zidir. Gul o‘yin usullar majmuasining yakuniy qismi sifatida tarkib topgan. Bu majmuada katta o‘yin usuli olti marotaba jilvalanadi. So‘ngra Oqsatmaning o‘tkazma guli silsilasi bilan yakunlanadi.

10-misol. Jilva rezi:

11. Ducharx – raqs usullaridan kelib chiqqan ibora. Usta Olim Komilov bunga mos usul topib nomlagan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Chunki usulning negizida raqs xususiyati mavjuddir. Charx urish – raqs san’atida aylanma harakatni shiddat bilan bajarilishiga aytildi. Ikki aylanmani bir turkum sifatida bajarilishi *ducharx* deb ataladi.

11-misol. Ducharx:

12. Duchava – Farg‘ona vodiysida keng ommalashgan nog‘ora usullaridan biri. Usulning nomi ham nog‘ora cho‘plariga ishora qilingandek *ikki yog‘och* ma’nosini anglatadi. Ikkinci tomoni, xalq orasida ommalashgan o‘yinlardan biri, ya’ni oyoqlarga ikki yog‘och bog‘lab raqsga tushish. Xalqimiz orasida bu o‘yin «Yog‘och o‘yin» deb nomlanadi.

12-misol. Duchava:

13. Duchava rezi – Duchava usulining rang-barang jilvalanishiga aytildi. Muayyan usulga, ya’ni duchava usuliga asoslangan rez. Bunda usulning asosiy shakli saqlanadi, kuchli va kuchsiz hissalar turli ko‘rinishlarda jilvalanadi va sayqallanadi. Usulning zarblari maydalashgandan keyin, urg‘ular turli holatlarga kirgandan so‘ng o‘zining jamolini namoyon etadi. Xalq orasida duchava rezi eng go‘zal usullardan biri sifatida ijrochilik amaliyotida keng ommalashhib ketgan.

13-misol. Duchava rezi:

Duchava rezi raqs san’atida keng qo‘llaniladi. Raqsning turli harakatlariga asos sifatida ijro etilishi ko‘zda tutiladi. Chunki, duchavada ikkala qo‘llar birga harakat qilib, o‘ngga, so‘ngra chap tarafga harakat qilishiga aytildi. *Duchava* – fors tilidan *ikkita cho‘p*, ya’ni *ikki cho‘pli* ma’nosini anglatadi.

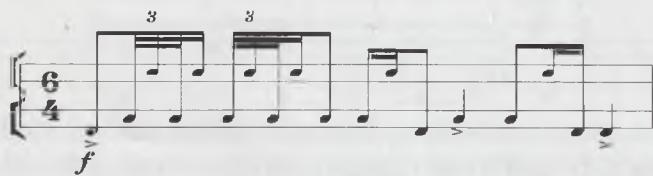
14. Yakka qars jilvasi – Yakka qarsning turlanishi ko‘zda tutilgan. Odatda, yakka qars deb, bir qo‘l harakatida alohida-alohida zarblarga asoslangan usulga nisbatan aytilgan. Bu o‘rinda yakka qars usulining turli ko‘rinishlarda jilvalanishiga ishora qilinmoqda. Yakka qars jilvasi muayyan kuy, ya’ni usullar silsilasidan iborat jumlanı tashkil etadi va o‘zining xarakteriga ega. Raqs san’atida har bir raqs uchun yaratilgan doyra raqslari turkumidan joy olishi mumkin.

14-misol. Yakka qars jilvasi:

15. Chor qars – To‘rt zARB ma’nosida keladi. Usulda ushbu to‘rt zARBning har birida muayyan ritmik jilva bor. Raqs san’atida chor qars to‘rtta qarsak chalish bilan xarakterlanadi.

15-misol. Chor qars:

Olti hissali o‘lchovga asoslangan chor qars to‘rtta zARBni turlicha jilolantiradi. Oqibatda bitta usul jumlesi paydo bo‘ladi. Muayyan mazmunga ega bo‘lgan chor qars usuli zaminida murojaat ma’nosi yashiringan. Buni raqs san’atida Usta Olim Komilov ko‘p ishlatgan. Raqsdagi oddiy ko‘rinishida to‘rtta qarsak chalish ko‘zda tutiladi.

16. Chor qars rezi – tugallangan jumlali doyra usul turkumidir. Ushbu usul muayyan kuy, ya’ni usullar silsilasidan iborat jumlanı tashkil etadi. Chor qars rezi raqs san’atida juda ommalashgan usul hisoblanadi.

16-misol. Chor qars rezi:

17. Haqqoniy usul – *Haqqoniy usul* iborasi uning zaminidagi usul ijrosiga ishora sifatida berilgan bo‘lishi mumkin. Usullarning ichida eng soddasi va jumlaning tarkibida barcha zarblarning xitobi ko‘rsatilgan. Ma’no jihatidan usul, ya’ni zARB namoyishi deyish mumkin.

17-misol. Haqqoniy usul:

18. Haqqoniy usul yo‘rg‘asi – Haqqoniy usulning (ufor usulining) turli shakllarda jilvalanishi va usul ijrosini erkalab, yumshoq xarakterda ijro etish nazarda tutilgan. Usulning har bir jilvasi haqqoniy usul jumlesi bilan yakunlanadi.

18-misol. Haqqoniy usul yo‘rg‘asi:

19. Daromadi Sadr – Sadr doyra usullaridagi yana bir turkumning bosh usuli va asosi sifatida amaliyotda qo‘llanilib kelingan. Sadr so‘zining lug‘aviy ma’nosi juda ko‘p. Lug‘atlarda berilishicha, *sadr* – qalb (sina), avval, biror bir narsaning boshi, muayyan joyning eng baland nuqtasi, masalan, majlislar zalida ma’ruza o‘qish uchun mo‘ljallangan minbar joyi, markaz degan ma’noda ham qo‘llanilib kelingan. Shu bilan birga, *peshvo*, *boshliq*, *bosh* ma’nolarida ham adabiyotda va muomala san’atida qo‘llanilib kelingani xususida qayd etilgan.

Usta Olim Komilov Terma usullar turkumini ikki qismga bo‘lib tavsiya etgan. Birinchi qismi «Qo‘sh qars» bo‘lsa, ikkinchisi, «Sadr» deb nomlangan. Turkumni boshlab beradigan bu usulning o‘zi uch bo‘limdan iborat bo‘lim, birinchisi sadrga kirish, ya’ni «daromadi Sadr» deb nomlanadi.

19-misol. Daromadi Sadr:

Sadr usulining asl namunasini boshqacharoq ko'rinish tashkil etadi. Diqqatni jalg etish xususiyati mavjud. Lug'aviy ma'noga binoan, bosh, avvalgi, boshlanishi kabi berilgan ma'nolariga ham to'g'ri keladi.

20. Daromadi Sadr rezi — Sadrning boshlang'ich qismidan keyin usulni o'ziga xos maydalash ma'nosida ishlatilgan va ikki taktdan iborat usul tarkibiga asoslangan.

20-misol. Daromadi Sadr rezi:

21. Sadr — O'lchov va ritmik jihatdan ufor usulining birlamchi sur'atda ijro etiladigan usuliga to'g'ri keladi. Ortiqcha sayqal va bezaklarsiz ijro etiladigan usul. Qisqa qilib aytganda, usulning mag'izidir. Raqs san'atida Sadr — vazmin sur'atga xosdir. Aniq harakatlar bir qo'l bilan bajariladi. Qo'llar almashinib harakat qiladi.

21-misol. Sadr:

22. Sadr rezi — Usul mag'izi bo'lgan sadr bir taktda uch zarbdan iborat. Uning rezi esa shu uch zorbni maydalashgan ko'rinishini tashkil etadi. Garchand u rez deb atalsa-da, dildirama kabi mayda rezga o'xshamaydi. Shu usulning bo'linishini tashkil etadi. U quyidagi ko'rinishga egadir.

22-misol. Sadr rezi:

23. Suv yo'rg'asi — Raqs san'atida turli tabiiy jarayonlarni aks ettirishga katta e'tibor berilgan. Usta Olim Komilov va Tamaraxonimlar birgalikda raqsdagi suv harakatini ifodalashda shu usuldan foydalanganlar. Ya'ni suv to'lqiniga o'xshatib bajariladigan harakat. Nomlashda usulni raqsdagi nomi bilan ataganlar. Usul tarkibi esa bir me'yorda shildirab oqayotgan suvning jo'shqin holatini anglatadi.

23-misol. Suv yo'rg'asi:

24. O'sma-surma — bu usul ham sahnnaviy obrazni ifodalash uchun o'ylab topilgan. Ya'ni qizlarning oddiy hayotida uchraydigan o'sma va surma qo'yish jarayoni aks ettiriladi.

Bu usul ham raqqosa harakatining usullardagi ifodasi deyish, to'g'riroq bo'ladi. Bu usul usullardan tuzilgan majmuani tashkil etadi.

24-misol. O'sma-surma:

25. Yon raqs – bu usul ham raqs san'atiga xos harakatlar asosida yuzaga kelgan. Odatda bu harakat quloq oldida, yon tarafda qarsak chalish harakatini anglatadi.

25-misol. Yon qars:

26. Usul qaytarma – qaytarma harakatga nisbat berilgan usul. Raqs san'atida qo'llanishi sababli yuzaga kelgan.

26-misol. Usul qaytarma:

27. Usul voyjonam – ushbu usul Buxoro sozandalari san'atida qo'llaniladigan raqs harakatida keng ommalashgan. Voyjonam atalishining sababi raqs an'anasisiga xos ijro usullaridan deyish mumkin. Usul mavrigi turkumida ham alohida ahamiyat kasb etuvchi usulni bildiradi.

27-misol. Usul voyjonam:

28. Voyjonam yon qarsagi – raqs san'atidagi ko'pdan-ko'p harakatlar orasida qarsak chalishning o'ziga xos ma'nosi va usullari mavjuddir. Oddiy qarsaklar, mazmunli, ifodaviy va h.k. Ushbu holatda qarsaklar o'yin harakatiga mutanosib holda, jo'r bo'luchchi qarsak sifatida keltirilgan bo'lib, raqs paytida yon tomonga burib ijro etish uchun mo'ljallangan qarsak hisoblanadi. Doyra usuli ham alohida qarsakka urg'u bilan ijro etishni talab qiladi.

28-misol. Voyjonam yon qarsagi:

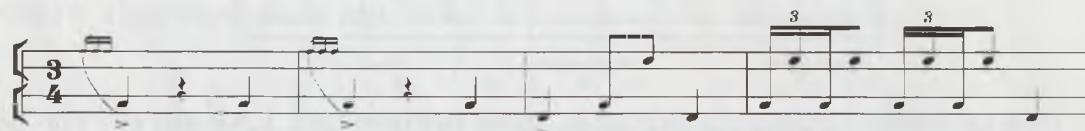
29. Usul qorazang – Zang degan ibora doyra usullariga qo'shimcha ijro etiladigan vositalardan kelib chiqqan. Zang deb mayda dumaloq qo'ng'iroqchalardan chiqadigan xadolarga aytildi, aslida. Qora zang usuli Usta Olim Komilov tomonidan ixtiro etilgan bo'lib, raqsda muayyan xalq harakatiga asoslangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Chunki usulning o'zida oddiylik va keskinlik mavjud.

29-misol. Usul qorazang:

30. Qorazang rezi – Qorazang rezi usulini asosiy usuldan so'ng ijro etilish uchun mo'ljallangan usul jilvasi deyish mumkin. Chunki unda usulning jilvalanishi va jilvalar rezlar bilan sayqallanishi nazarda tutilgan. Raqs san'atida bunday hollar ko'p uchraydi. Muayyan usullarning turli ko'rinishda sayqallanishi doyra ijrochiligida ko'p uchraydi. Usullarning rezi belgilangan muayyan usulning jilvalariga to'g'ri keladi.

30-misol. Qorazang rezi:

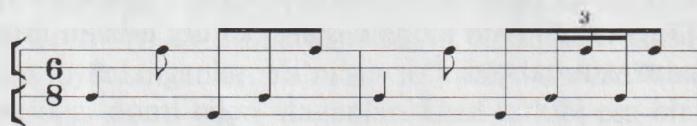
31. Marg'ilon duchavasi – Farg'ona vodiysida keng ommalashgan duchava usulining Marg'iloniga xos namunasi. Odatda, juda tez ijro etiladigan usul. Tezlashgan holda bir usul ichida to'rt zarbdan foydalaniladi. Marg'ilon duchavasi ayollar doyra ijrochiligi bilan bog'liq lapar ijrochiligidagi keng qo'llanilib kelingan.

31-misol. Marg'ilon duchavasi:

32. Marg'ilon duchava rezi – duchava jilvalanishining bir turi. Marg'ilon duchava rezi usulning ikki ko'rinishini bir me'yorda takrorlanishi orqali hosil qilinadi. Usul nihoyatda tez suratlari bo'lganligi sababli, ikki ko'rinishi ham jozibali eshitiladi.

32-misol. Marg'ilon duchava rezi:

33. Katta sama – Sama iborasi arab an'anaside olingan bo'lib, aslida «Sama», ya'ni musiqiy jarayon bilan bog'liq nomdir. Bu musiqaning ijrosi, tinglanishi va raqsi kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Usta Olim Komilov o'zbek doyra usullaridan birini shu nom bilan atagan bo'lishi mumkin. Chunki Katta sama usuli ham Farg'ona chaqiriqlariga xos mukammal va zabardast ritmik tuzilmani tashkil etadi. Bu usul jilvalanish uchun juda qulayligi sababli doyrachilar usulni serjilo hamda turli ko'rinishlarga solib ijro etadilar. Usulning turlanishi va sayqallanishiga qarab uning imkoniyatlari doyrasida «Katta sama» deyilgan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas.

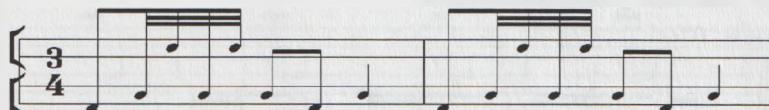
33-misol. Katta sama:

Usulning o'zi ham turkumlardek xarakterga egaligini ko'rish mumkin. Katta samani ijroda ana shu turkum kabi ijro etilishi ko'zda tutiladi.

34. Katta sama qarsi – Katta sama qarsi usullar termasida Katta samaning asosiy usulining muntazam qaytarilishidan iborat.

34-misol. Katta sama qarsi:

35. Yallama – Ufor usulining turlaridan biri bo'lib, asosan raqs san'tiga xosligi bilan ajralib turadi. Uning har bir qaytarilishida ufor usuli turli ko'rinishda kelishi ko'zda tutiladi. Raqs harakatida ham usforning turli jilvalarini namoyish etish bilan xarakterlangan. Yallama iborasi shundan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

35-misol. Yallama:

36. Dupoya – ushbu usul insonni noz bilan qadam tashlashidan olingan. Nomi ham «ikki qadamli» ma'noni anglatadi. Ya'ni du – ikki, poya – oyoqlar, qadam va h.k. Shuning uchun usulni ijrosida ham har bir qadam alohida urg'u bilan ijro etiladi. Usulni tinglagan har bir odam ham noz bilan qadam tashagisi keladi. Demak usulni erkalab, urg'u bilan hamda yumshoq ijro etilishi talab etiladi.

36-misol. Dupoya:

37. Savti orom – Raqs san'atida muayyan usullarni ijro etib, o'ziga xos dam olish onlarini aks ettirish uchun o'ylangan usul bo'lishi kerak. Chunki usulning nomidan ham ma'lumki, «orom». Demak, orom olish. Raqsda orom olib bo'lmaydi, doimo harakatda bo'lish kerak. Lekin ustozlar murakkab harakatdan so'ng, nafasni rostlash uchun ushbu usulni topganlar. Usulga orom demasdan, «Savti orom», ya'ni «Oromga o'xshash» ramziy nomni bergen bo'lishlari mumkin.

37-misol. Savti orom:

38. Orom yo'rg'asi — Savti orom usulining turli jilvalar bilan turlanishidir. Yo'rg'a iborasi yurish harakatidan olingan bo'lib, bir tekisda maxsus qadam tashlash bilan yurishni taqozo etadi. Usullarning qanchalik ko'p turlanishi asosida albatta sokinlikni ifoda etuvchi xarakter bo'lishi talab etiladi. Usullar jilvalanishining yakuni rezga olib boradi.

38-misol. Orom yo'rg'asi:

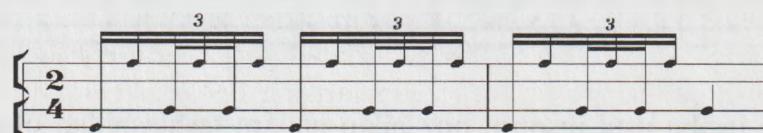
39. Yo'rg'a rezi — asl yo'rg'a usulining bir me'yorda qaytarilib turishidir. Doyra ijrochiligida rez bir tekisda muayyan terma zarblarning qaytarilishidan hosil bo'ladi. Raqsda esa harakatning bir tekisda yakunlanishidir.

39-misol. Yo'rg'a rezi:

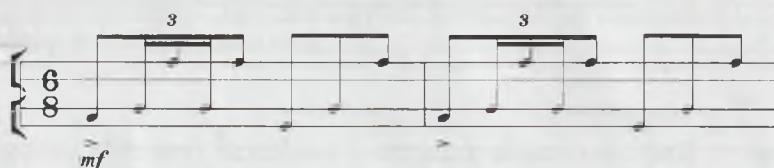
40. Sarbozi — o'yining boshi degan ma'noni anglatadi. Doyra ijrochiligida ham har qanday usullar turkumining boshlanishi o'ziga xos rezlar bilan boshlanadi. Terma usullarga kiritilgan Sarbozi usuli ham shunday ko'rinishga ega. Uning o'ziga xosligi uzilgan-uzilgan rezlardan iboratdir. Raqs san'atida yaxshi raqs deb tushuniladi.

40-misol. Sarbozi:

41. Ufori chapandoz — Ufor usulining teskari zARB bilan kelishi. Ya'ni avval nisbatan kuchli hissa, keyin kuchli hissaning navbatma-navbat kelishiga aytildi. Ufori chapandoz deganda uforni (teskarisi)chappasiga terib ijro etish tushuniladi. Nota namunasida quyidagicha ko'rinishga egadir. Raqs san'atida ufor mayda qadam bilan yurish ma'nosida ham ishlatiladi.

41-misol. Ufori chapandoz:

42. Ufori soxta — Terma usullarda keltirilgan soxta uforning asosiy ufordan farqi bir me'yordagi uforning o'rniga teskari zarblar bilan ifoda etiladigan uforlarning kelishidir. Usulning ma'nosini ham bunga ishora qiladi.

42-misol. Ufori soxta:

43. Ufori soxta rezi – soxta uforning ko‘rinishlari qay darajada jilvalansa, rezda ham mayda zarblar bilan ifodalanishidir.

43-misol. Ufori soxta rezi:

44. Rok – Besh hissali usul. Usulda ikkita kuchli hissa bo‘lib, usul jozibasi ularning almashinib kelishida namoyon bo‘ladi. Bunga boshqa xalqlar usullari ishora bo‘lgan bo‘lishi ham mumkin.

44-misol. Rok:

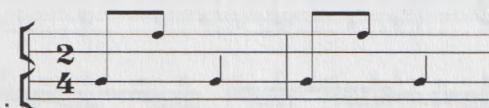
45. Rok rezi – Rokning bir me'yorda ijro etilishidan kelib chiqqan.

45-misol. Rok rezi:

46. Zang – bunda qo‘ng‘iroq ovozini ifoda etish nazarda tutilgan. Zang deb, aslida kichkina metall qo‘ng‘iroqchalar va ulardan chiqadigan sadoga aytildi. Raqs san‘atida raqqosalarning qo‘l va oyoqlariga qo‘ng‘iroqchalarning dastasini boylab, raqsga tushishlari ham mavjud. Zang usuli ustozlarning maxsus qo‘ng‘iroqchalarni sadolantirish uchun o‘ylab topgan usullari bo‘lishi mumkin.

46-misol. Zang:

47. Zang rezi – O‘ziga xos rezning turi. Zang usuliga moslashgan ko‘rinishi.

47-misol. Zang rezi:

QO'SH QARS
Usul termalari
I qism

G'.Azimov ijrosidan R.Samadov
notaga olgan

Dildir

Ohista

2/4

mf

Qo'sh qars
O'rtacha tez

mf

f

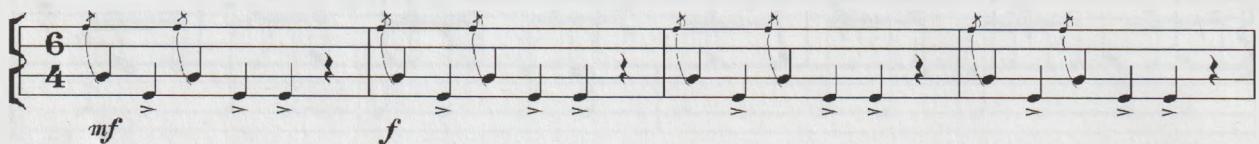
Yakka qars

Shox

Oqsatma

Oqsatmani o'tkazma guli

Gul o'yin

The musical score consists of two staves of notation. The top staff uses a standard staff with vertical stems on most notes. The bottom staff uses a staff with horizontal stems pointing to the right. Both staves feature eighth-note patterns with vertical stems. Some stems are grouped by a vertical line, and some have a circled '3' above them, indicating a triplet grouping. The notation includes various note heads (solid black, open, etc.) and rests. Measure numbers 1 through 12 are present above the staves, with a repeat sign and measure number 12 appearing at the beginning of the second system. The key signature changes between measures, indicated by '6' and '4' on the left side of the staves.

Gul o'yin yallasi

A musical score consisting of four staves of sixteenth-note patterns. The first two staves are in common time (4/4), while the last two are in 6/8 time. The tempo is 100 BPM for all staves. The patterns involve eighth-note pairs followed by sixteenth-note pairs, with '3' markings above the notes.

Gul o'yin jilvasi

A musical score consisting of five staves of sixteenth-note patterns. The first three staves are in common time (4/4) with a dynamic of mf. The last two staves are in 6/8 time with a dynamic of f. The patterns involve eighth-note pairs followed by sixteenth-note pairs, with '3' markings above the notes.

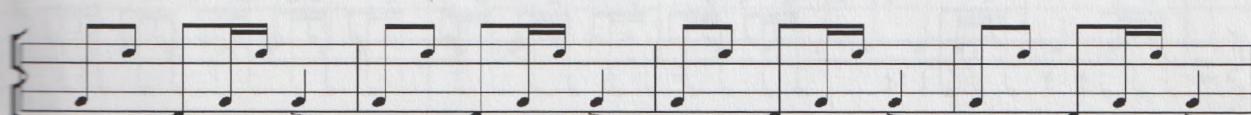
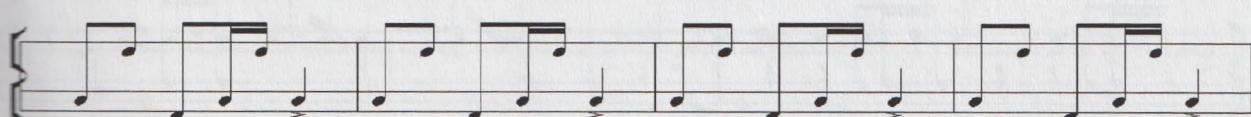
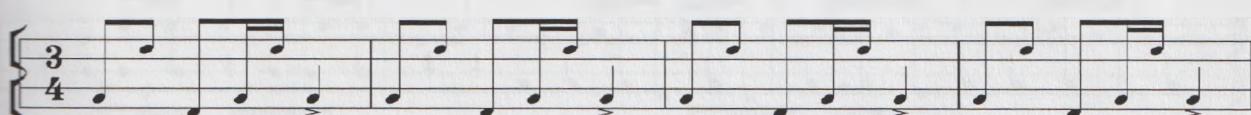
p
Jilva rezi

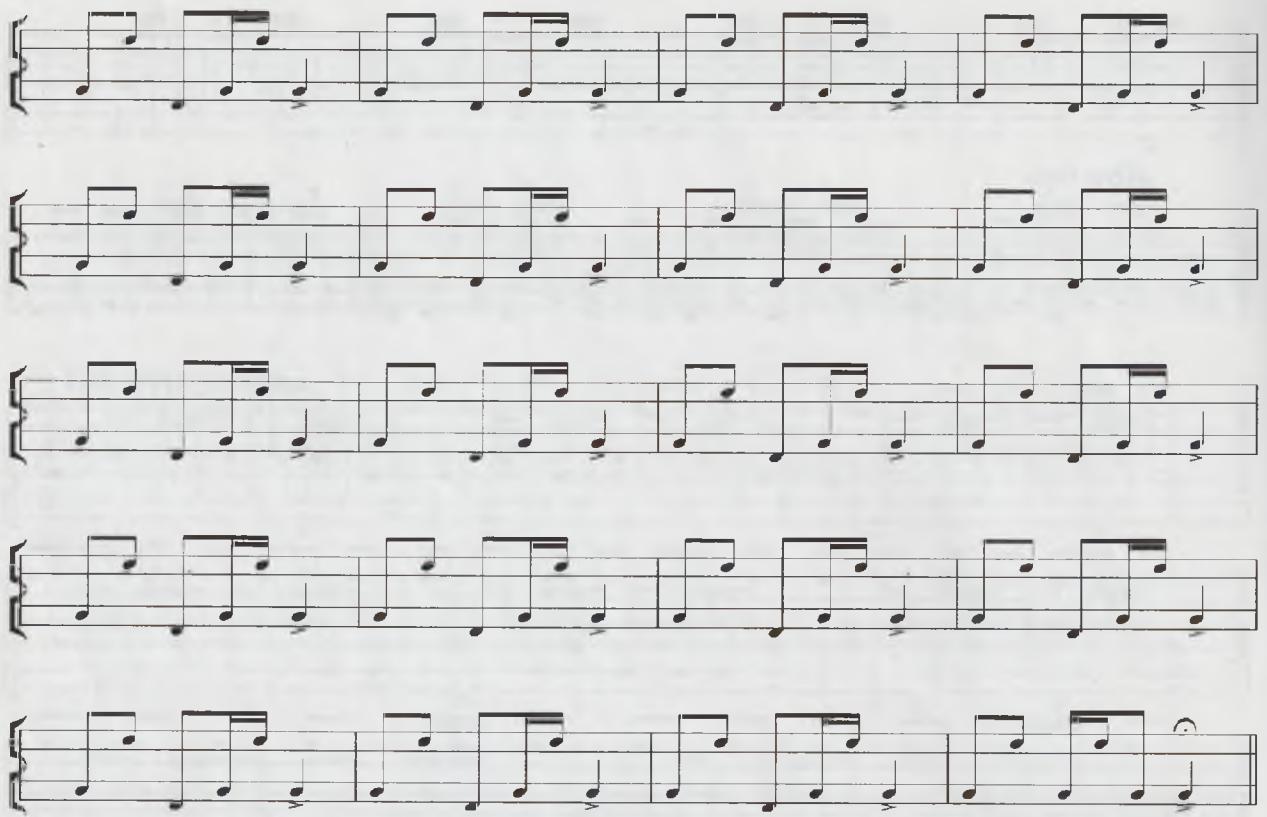

Ducharx

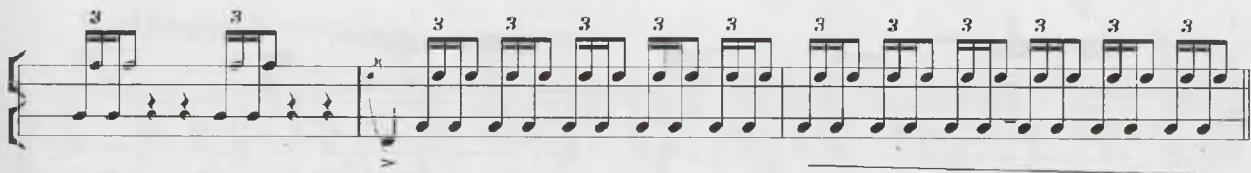
Duchava

Duchava rezi

A series of six staves of musical notation. The first staff begins with a dynamic marking 'f' (fortissimo). The notation includes various note patterns, some with vertical stems and others without. From the fourth staff onwards, there are three groups of three measures each, indicated by a '3' above the staff. Measures 11 and 12 feature a continuous eighth-note pattern. Measures 13 and 14 show a return to the earlier note patterns. Measures 15 and 16 conclude with a final eighth-note pattern.

Yakka qars jilvasi

Four staves of musical notation, each consisting of two measures of eighth-note patterns. The staves are grouped by a brace. The first measure of each staff begins with a note on the second line, and the second measure begins with a note on the fourth line.

Chor qars

Five staves of musical notation, each consisting of two measures of sixteenth-note patterns. The staves are grouped by a brace. The first measure of each staff begins with a note on the second line, and the second measure begins with a note on the fourth line. Measure 10 includes dynamic markings 'f' and '3'.

Chor qars rezi

Six staves of musical notation for Chor qars rezi. Each staff begins with a '6' above the first measure and an '8' above the second measure. Measures are separated by vertical bar lines. The notation includes sixteenth-note patterns and eighth-note patterns.

Usul haqqoniy

Two staves of musical notation for Usul haqqoniy. The top staff uses a common time signature with an '8' above the first measure and a '6' above the second measure. The bottom staff uses a common time signature with an '8' above the first measure and a '6' above the second measure. Both staves feature eighth-note patterns.

Usul haqqoniy yo‘rg‘asi

The musical score consists of ten staves of notation, each with a key signature of one sharp (F#) and a time signature of common time (indicated by '6' over '8'). The first staff begins with a dynamic 'f'. The notation includes various note heads (solid black, open, and cross-hatched), stems, and horizontal bar lines. Measures 1-4 show eighth-note patterns with some sixteenth-note grace notes. Measures 5-8 feature eighth-note pairs followed by sixteenth-note pairs. Measures 9-10 conclude with eighth-note pairs. Measure 11 begins with a sixteenth-note pair, followed by a ritardando (rit.) indicated by a wavy line above the staff, and ends with a sixteenth-note pair.

II QISM

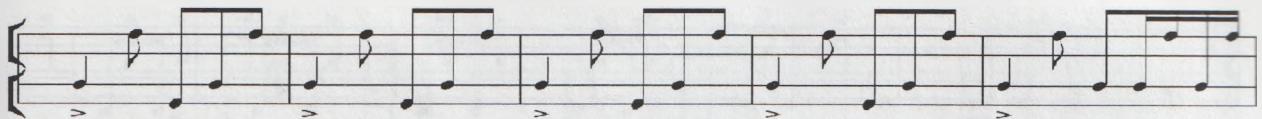
The musical score consists of three staves of rhythmic patterns. The first staff starts with a common time signature (3/4) indicated by a '4' with a '3' over it, followed by a '3' over a '4'. The second staff begins with a '3' over a '3'. The third staff begins with a '3' over a '3'. Each staff contains six measures of sixteenth-note patterns.

Daromadi Sadr

The musical score consists of five staves of rhythmic patterns. The first staff starts with a common time signature (6/8) indicated by a '6' over an '8'. The dynamic 'mf' is indicated below the staff. The subsequent four staves also begin with a '6' over an '8' time signature. Each staff contains six measures of sixteenth-note patterns.

Daromadi Sadr rezi

The musical score consists of two staves of rhythmic patterns. Both staves begin with a common time signature (6/8) indicated by a '6' over an '8'. The dynamic 'f' is indicated below the first staff. Each staff contains six measures of sixteenth-note patterns.

Sadr

A single staff of musical notation. The time signature is common time (indicated by 'C'). The dynamic is forte (indicated by 'f'). The staff features eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The first note of each measure is accented with a vertical bar above it.

A single staff of musical notation featuring eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The notes are grouped by vertical bar lines.

A single staff of musical notation featuring eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The notes are grouped by vertical bar lines.

A single staff of musical notation featuring eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The notes are grouped by vertical bar lines.

A single staff of musical notation featuring eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The notes are grouped by vertical bar lines.

Sadr rezi

A single staff of musical notation. The time signature is common time (indicated by 'C'). The staff features eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The first note of each measure is accented with a vertical bar above it.

A single staff of musical notation featuring eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The notes are grouped by vertical bar lines. Measures 11 and 12 contain triplets, indicated by a '3' over the bracket.

A single staff of musical notation featuring eighth-note patterns with vertical stems pointing downwards. The notes are grouped by vertical bar lines. Measures 13 and 14 contain triplets, indicated by a '3' over the bracket.

Suv yo'rg'asi

f

6 staves of rhythmic patterns with '3 >' markings. The first five staves have a common time signature, while the last one has a different time signature. Dynamics include *p* and *f*.

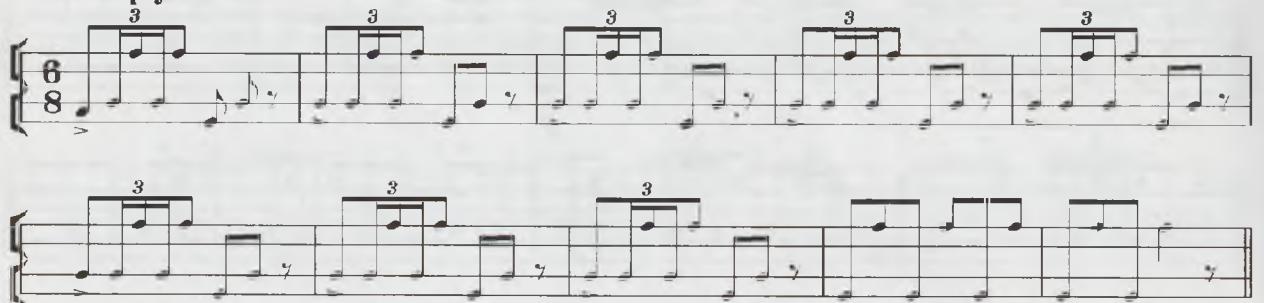
O'sma surma

6 staves of rhythmic patterns with '3' markings. The first two staves have a common time signature, while the last four have a different time signature. Dynamics include *mf* and *f*.

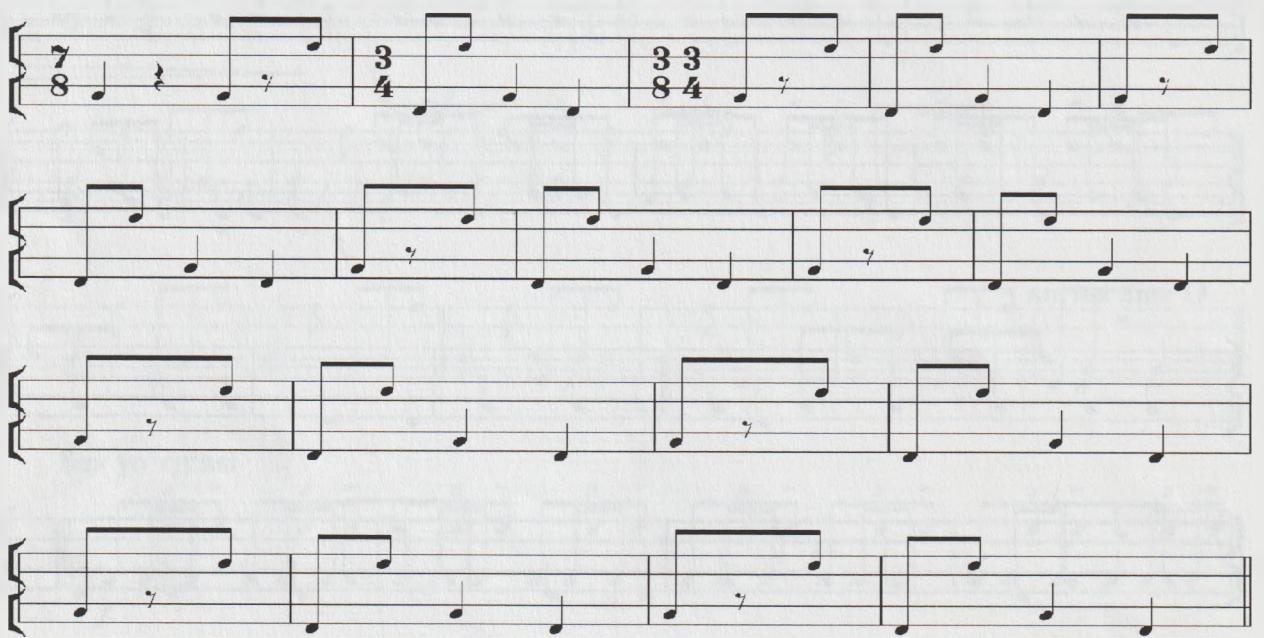
Yon qars

6 staves of rhythmic patterns with '3' markings. The first two staves have a common time signature, while the last four have a different time signature. Dynamics include *mf* and *f*.

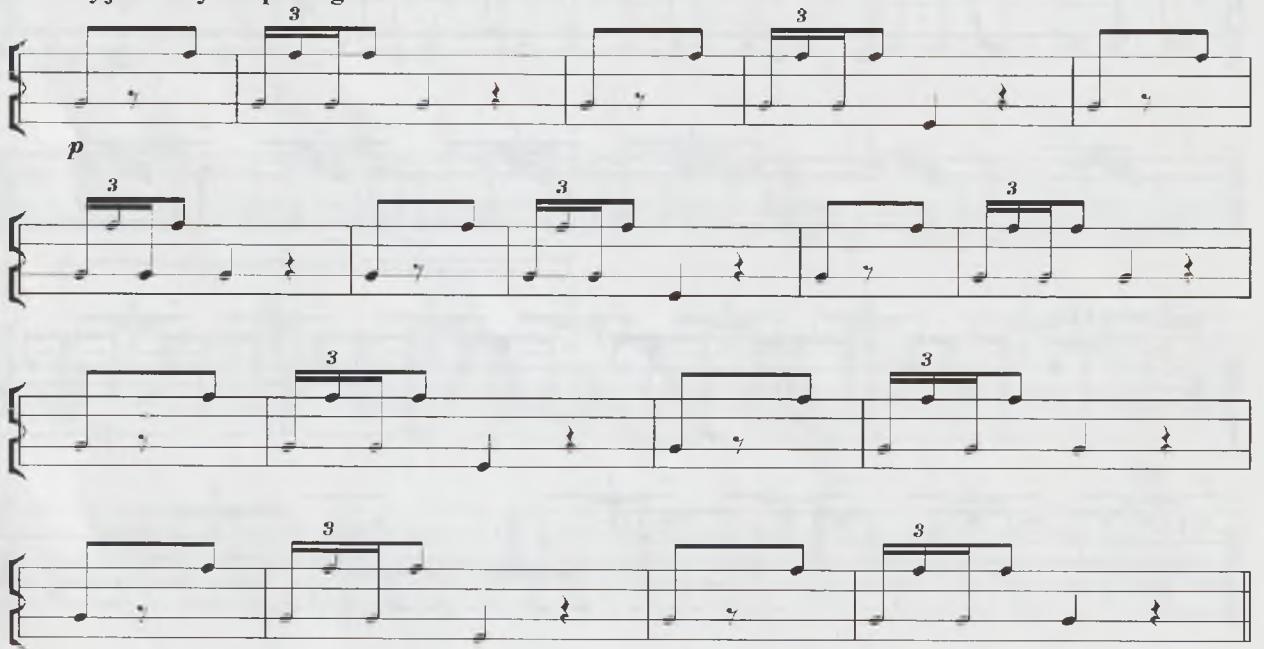
Usul qaytarma

Usul voyjonam

Voyjonam yon qarsagi

Qorazang usuli

The musical score consists of ten staves of music for a single instrument, likely a bowed string or similar. The music is in common time (indicated by '3/4'). The score includes dynamic markings such as 'mf' (mezzo-forte) and 'f' (fortissimo). The music features various rhythmic patterns, including eighth-note pairs and sixteenth-note figures, with some notes having curved stems indicating specific attack points. The score is divided into measures by vertical bar lines.

Qorazang rezi

Musical score for "Qorazang rezi" consisting of five staves of notation for a string instrument. The notation uses vertical stems and horizontal dashes to indicate pitch and rhythm. Measure numbers 1 through 10 are present above the staves. The time signature changes between 3/4 and 4/4. The dynamic "f" (fortissimo) is indicated in the fourth staff.

Marg'ilon duchavasi

Musical score for "Marg'ilon duchavasi" consisting of six staves of notation for a string instrument. The notation uses vertical stems and horizontal dashes to indicate pitch and rhythm. Measure numbers 1 through 10 are present above the staves. The time signature changes between 6/8 and 3/4. The dynamic "3" (three) is indicated in the third staff.

Marg'ilon duchavasi rezi

Musical score for Marg'ilon duchavasi rezi. The score consists of three staves of music. The first two staves are in common time (indicated by a '3' over a '4') and the third staff is in 6/8 time (indicated by a '6' over an '8'). The music features various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. Measure numbers 1 through 12 are present above the staves.

Katta sama

Musical score for Katta sama. The score consists of four staves of music in common time (indicated by a '3' over a '4'). The music features eighth and sixteenth note patterns with accents. Measure numbers 1 through 12 are present above the staves.

Katta sama qarsi

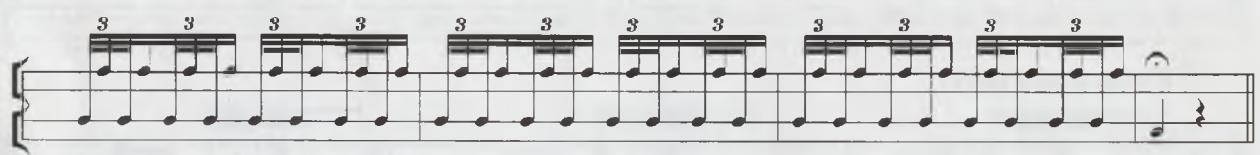
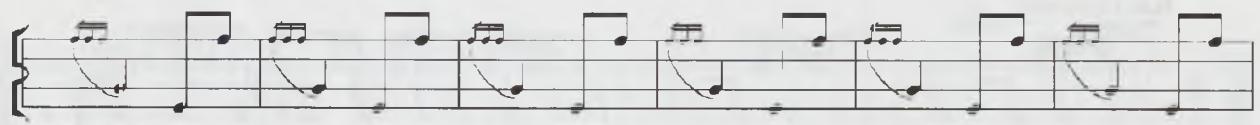
Musical score for Katta sama qarsi. The score consists of two staves of music in common time (indicated by a '3' over a '4'). The music features eighth and sixteenth note patterns. Measure numbers 1 through 12 are present above the staves.

Yallama

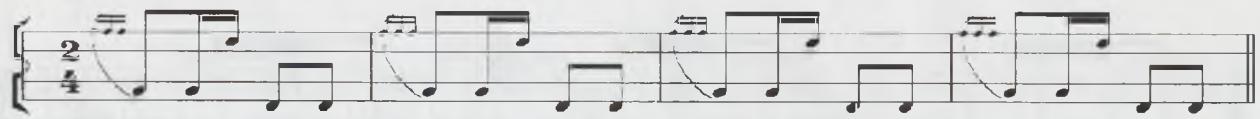
Musical score for Yallama. The score consists of one staff of music in common time (indicated by a '3' over a '4'). The music features eighth and sixteenth note patterns. Measure numbers 1 through 12 are present above the staff.

Dupoya

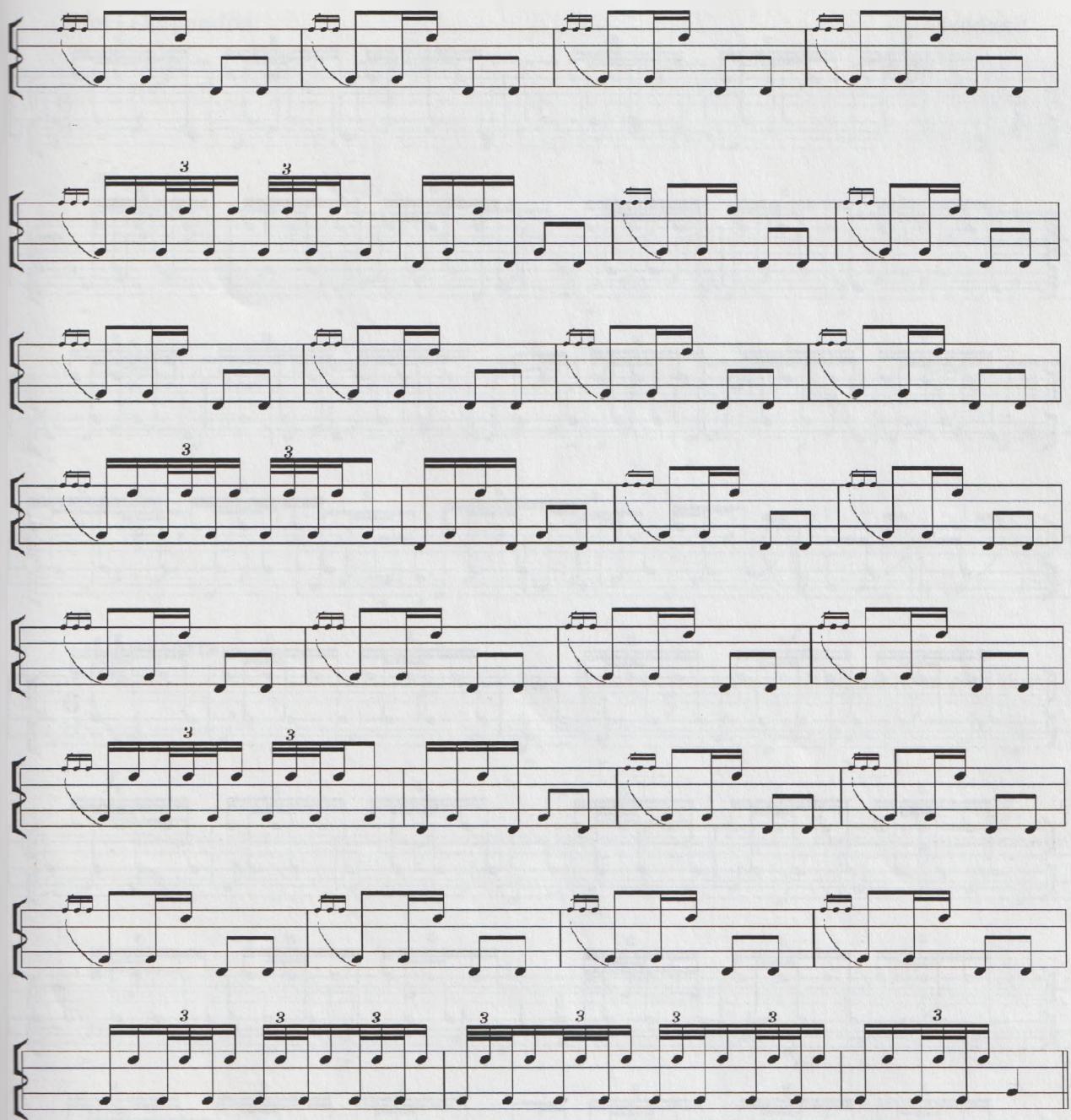

Savti orom

Orom yo'rgasi

Yo'rg'a rezi

Sarbozi

The sheet music consists of ten staves, each representing a different rhythmic pattern. The patterns are primarily composed of eighth and sixteenth notes, with some sixteenth-note triplets indicated by a '3' over a bracket. The patterns are divided by vertical bar lines, and some notes are connected by horizontal beams. The music is set in common time (indicated by a '2' over a '4'). Measure endings are marked with greater-than symbols (>) at the end of certain measures. The first staff begins with a sixteenth-note triplet. The second staff starts with a sixteenth-note triplet followed by a single note. The third staff begins with a sixteenth-note triplet. The fourth staff starts with a sixteenth-note triplet followed by a single note. The fifth staff begins with a sixteenth-note triplet. The sixth staff starts with a sixteenth-note triplet followed by a single note. The seventh staff begins with a sixteenth-note triplet. The eighth staff starts with a sixteenth-note triplet followed by a single note. The ninth staff begins with a sixteenth-note triplet. The tenth staff begins with a sixteenth-note triplet followed by a single note.

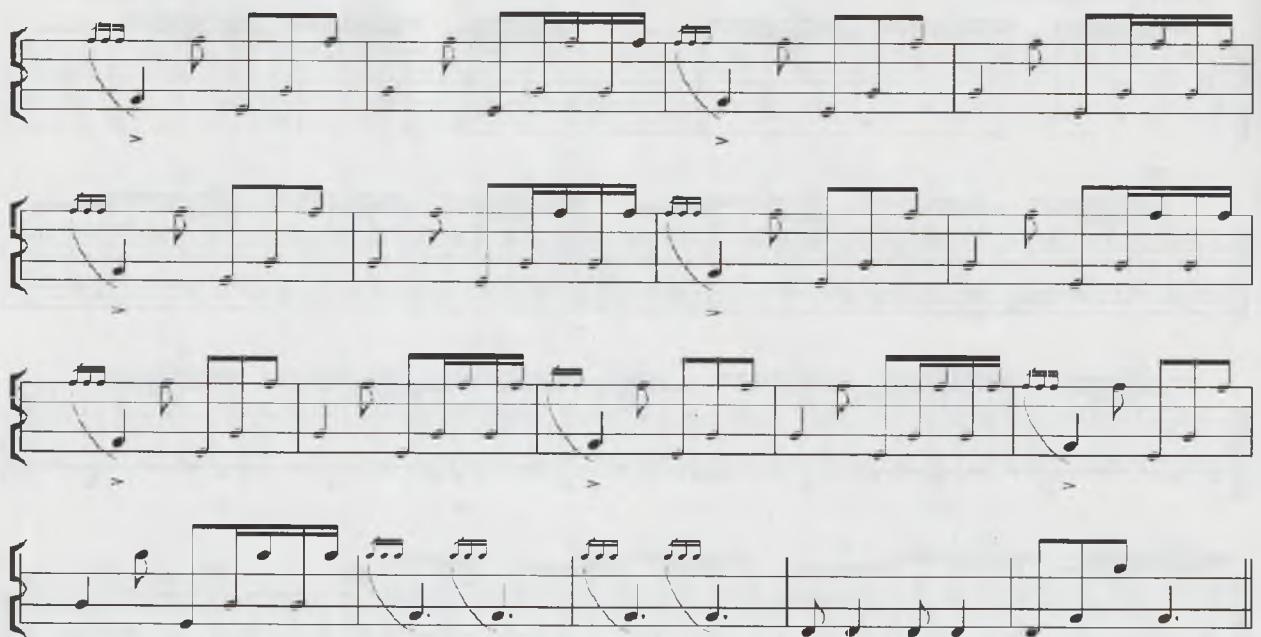
Ufori chapandoz

Sheet music for 'Ufori chapandoz' in 6/8 time. The music consists of six staves of sixteenth-note patterns. Measure 1 starts with a dynamic *mf*. Measures 2-5 each begin with a '3' above the staff, indicating a three-beat group. Measure 6 begins with a '3' and ends with a dynamic *f*.

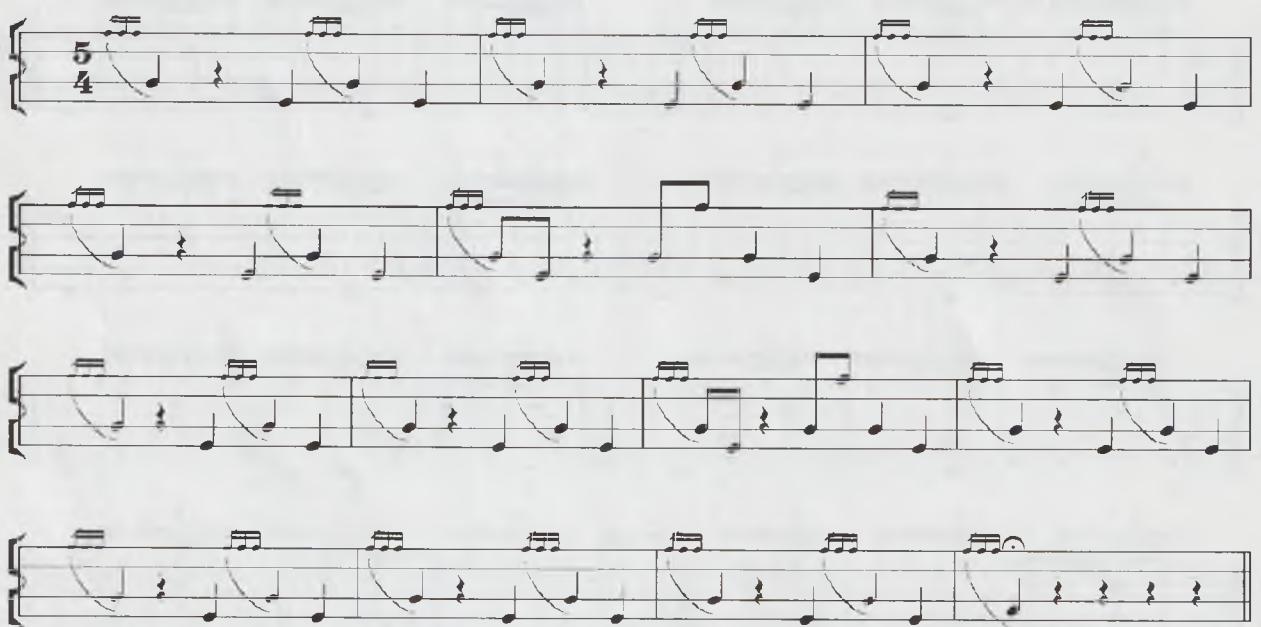
Ufori soxta

Sheet music for 'Ufori soxta' in 6/8 time. The music consists of seven staves of eighth-note patterns. Measures 1-4 begin with a dynamic *f* and a '3' above the staff. Measures 5-7 begin with a '3' above the staff.

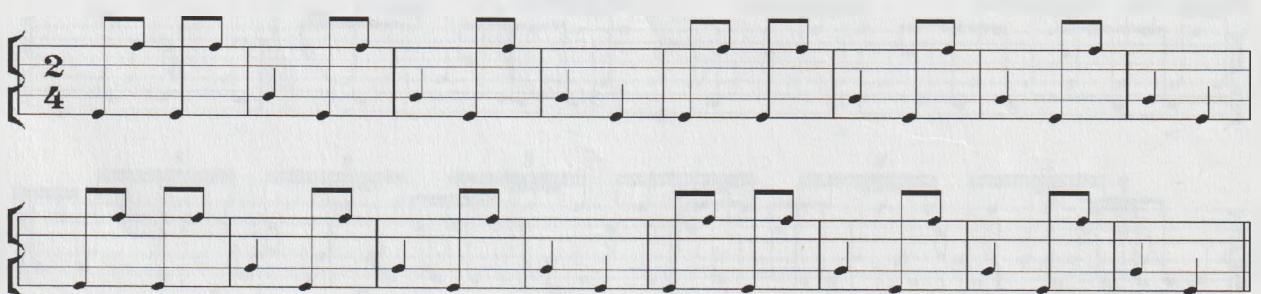
Ufori soxta rez

Rok

Rok rezi

Zang

The musical score consists of six staves of rhythmic patterns. The first staff uses a 2/4 time signature, while the others use 4/4. The patterns involve various note heads and stems, with some having arrows pointing to the right. The notes are primarily eighth and sixteenth notes.

Zang rezi

The musical score consists of three staves of rhythmic patterns. The first two staves begin with a dynamic marking 'f'. The patterns involve groups of three eighth notes, indicated by the number '3' above each group. The third staff continues the pattern without the '3' marking.

II QISM

«SADR» TURKUMIDAN «TERMA USULLAR» (G'ofirjon Azimov talqinida)

Doya terma usullari ijrochilik amaliyotida keng qo'llanilib kelinadi. Doya ijrochiligi raqs san'ati bilan uyg'un holda bo'lganligi uchun, bunga katta e'tibor berib kelinadi. Musiqa san'ati ijodkorlari Usta Olim Komilov tomonidan yaratilib, to'plangan Terma usullarga har tomonlama ijodiy yondashib keladilar. Usullarga ijodiy yondashishga tashabbus bildirgan insonning o'zi Usta Olim Komilovdir. Shuning uchun bo'lsa kerak, To'ychi va G'ofir Inog'omovlar, G'ofirjon Azimov, Qahramon Dadayev kabi ko'pgina ustoz doyrachilar terma usullarni turli ko'rinishlarda mujassamlab, ijro etishga muyassar bo'lganlar.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, G'ofirjon Azimov XX asrda yashab ijod etgan ustoz san'atkor, mohir doyrachilardan biridir. G'ofir Azimovning doya ijrochiligidagi o'z uslubi va o'ziga yarasha nomi bo'lgan. Ko'p yillar davomida o'zbek musiqa san'ati, raqs san'ati rivoji yo'lida xizmat qilgan ustozlardan hisoblanadi. Usta Olim Komilovning tarbiyasini olgan san'atkor o'z ustozining ijro yo'lini mukammal egallagan va amaliyotda uning rivojlanishiga ham munosib hissa qo'shganligini ham aytib o'tish lozim. Faoliyati davomida G'ofirjon Azimov, 1930-yillardan boshlab, umrining oxirigacha butun kuch va g'ayratini musiqa san'ati, raqs san'atiga bag'ishlaydi. Ijodiy jamoalar, ashula va raqs ansamblarida o'zbek san'atkorlari bilan birga faoliyat olib boradi. O'zbek musiqa san'atining targ'iboti va ijrochiligidagi faol qatnashadi.

G'ofirjon Azimov yoshlik davridan xalq san'atkorlari ijodiga, ya'ni karnay, surnay, nog'ara va doya turkumidagi ijrochilik ansambliga mehr qo'yadi. Xalq kuylarida baralla yangraydigan usullarning doya va nog'oralar ijrosidagi sirli ohanglari, ulg'aygan sari uni o'ziga rom etib boradi. Bu qiziqish uni musiqa ijrochiligi tarbiyasi bilan shug'ullanadigan san'at dargohiga olib keladi. Baxtni qarangki, u shu paytda eng tanqli va mohir san'atkorlar tarbiyasiga kelib tushadi. Sozandalik san'atini zamonasining mashhur doyrachisi va hammamiz uchun ustoz sanalgan usta Olim Komilovdan o'rgana boshlaydi.

1934-yildan boshlab u ansamblarda faoliyat ko'rsata boshlaydi. Ansamblar tarkibida u xalq sozandachilagini, qo'shiqlarga, musiqiy cholg'ularga jo'r bo'lish san'atini, qolaversa, sahna ijrochilik san'ati sirlarini o'zlashtiradi. 1936-yildan boshlab O'zbekiston davlat filarmoniyasida ishlaydi. Filarmoniyada turli viloyat va yo'nalishlardagi bir qator ansamblarda faoliyat ko'rsatardilar. Bu ansamblarda usta Olim Komilovning Muhammadjon, Mamatqul aka va To'ychi Inog'omov kabi shogirdlari ham ishlar edilar. G'ofirjon Azimov ularning safiga qo'shilib, bilmaganini o'rganadi.

40-yillarda ansambl sozandasini lavozimida ishlaydi va ko'pgina konsertlarda ishtirot etadi. 1946-yili, o'zbek san'atini chet ellarda namoyish etish uchun ilk bor uyuştirilgan, Vengriya, Chexoslovakiya va Avstriya mamlakatlarida o'tkazilgan konsertlarda o'zbek san'ati ustalari qatorida ishtirot etadi.

1947-yildan boshlab G'ofirjon Azimov Xalq artisti, Davlat mukofoti laureati Tamaraxonim ansamblida ishlaydi. Ansambl bilan birgalikda dunyoning 30 dan ortiq mamlakatlarda ijodiy safarlarda bo'lib, o'zbek musiqa san'ati dovrug'ini dunyoga tarqatadi. G'ofirjon Azimovning bu konsertlarda ishtiroti uni elga tanitdi. U qayerga bormasin, uni muxlislar, shogirdlari ustoz deb qarshi olardilar. Aytish kerakki, xalqimizning sevimli san'atkorlari sifatida doimo tilga olinib kelishiga ham ana shu yuzlab, minglab betakror gastrol konsertlari sabab bo'lgan bo'lsa, ajab emas.

G'ofirjon Azimov umrining oxirgi chorak asrida shogirdlar tarbiyasiga katta e'tibor beradi. 60-70-yillarda u Respublikamizning xoreografiya bilim yurti, Toshkent davlat konservatoriysi kabi bir qator musiqa o'quv yurtlarida yosh iste'dod egalariga doya ijrochiligi san'atidan saboq beradi va cholg'uning sirlaridan bahramand etadi.

G'ofir Azimovning ijodiy jamoalarda ishlash jarayoni ham o'ziga xosligi bilan ajralib turgan. U doyra usullarini turli tarzda shakllantirib, o'zining yangi-yangi raqs turkumlarini alohida asarlar sifatida tavsiya etganligini ko'rish mumkin. Avvalo, Usta Olim Komilovning terma usullarini turli holatlarda shakllantirish, raqs kompozitsiyasiga yangicha jon ato etish bilan barobar. Shu yo'lda G'ofir Azimov raqs uchun bir qator asarlarni to'plashga tuyassar bo'lган. Albatta, bu turkumlar Usta Olim Komilovning bizga meros qilib qoldirgan usullariga asoslangandir.

Qo'llanmada G'ofirjon Azimov tomonidan turkumlashtirilgan va nota namunasida havola etilayotgan usullar turkumi ham Usta Olim Komilovning Terma usullariga asoslangan. Xususan, usta Olim Komilovning zarblar xazinasidan foydalanib, bir turkum yaratilganligining guvohi bo'lish mumkin. Avvalo, aytish kerakki, G'ofirjon Azimov raqs uchun «Sadr» usullarini asos qilib oladi. Sadr zarblar xazinasida alohida usul va undan keyin keladigan muayyan turkum hisoblanadi. Ustoz shunga mos bir turkum tashkil etadi. Bunda san'atkorning asosiy maqsadi usullar bilan o'ziga xos raqs kompozitsiyasini tashkil etish bo'lgan bo'lsa, ajab emas. U rang-barang usullardan tashkil topgan bu turkumni ham «Terma usullar» deb nomlaydi. Unda oddiy usullar – uforlardan tortib, toki chapandozlargacha bo'lgan murakkab usullar chiroyli ketma-ketlikda o'z o'rnini topganligini ko'rish mumkin. G'ofirjon Azimov usullarning tizimlanishida ustoz san'atkorlarning raqs yaratish uslublariga keng tayanib va beg'ubor raqs harakatlarini inobatga olib turkumlashtiradi.

G'ofirjon Azimov ushbu asarni raqs asariga xos tarzda turkumlashtiradi. Asar odiiy va an'anaviy rez bilan boshlanadi. Bu bilan yangi bir asarning boshlanishidan darak beradi. Rez silsilasi «Sadr» usullar turkumiga olib keladi. Sadr usullari birin-ketin usullarning jilvalanishi boshlanadi. Sadr o'z o'rnida turkumdan keyin «duchava» usullar tizimiga ulanadi. Bu bo'limda duchavaning barcha turlari asta-sekin, navbat bilan ijro etiladi. Avvaliga «Duchava rezi», «Shox duchava» keladi va jonli tarzda ijro etiladigan «ufor» namunasi bilan yakunlanadi. Ufor usuli turkumda keng jilvalanadi va undan keyin 10 dan ortiq usullar birin-ketin ijro etiladi.

Usullar turkumidan turli o'lchovdag'i va rang-barang usullar o'rin organ. Usullar Usta Olim Komilov tomonidan bir tizimga xos bo'lishi uchun bo'lsa kerak, bir o'lchovga asoslanishiga katta e'tibor qaratilgan. G'ofirjon Azimov ham usullarni asosan 4 va 6 hissali takt o'lchovlariga moslashtirganligini kuzatamiz.

Turkum G'ofirjon Azimovning ijro talqiniga xos tarzda yaratilganligini ko'rish mumkin. Unda usullarning ijrosiga katta e'tibor qaratilishi lozim. Shu bilan birga, usullar aniq va ravon takrorlanishi lozim. Shu bilan birga, usullarning jilvalanishida ham an'anaviy, ham zamonaviy ijro uslublarining qo'llanilishi maqsadga muvosfiqdir. Ayniqsa, o'zbekona qochirimlarni qo'llashda katta e'tibor bilan yondashish tavsiya etiladi. Chunki G'ofirjon Azimov usullar ijrosida aniqlik va shiddat bilan keskin talqin etishga katta e'tibor qaratgan.

SADR TURKUMI

Dildir

G'.Azimov ijrosidan R.Samadov
notaga olgan

A musical score for a single instrument, likely a guitar or mandolin, featuring a staff with six measures. Each measure consists of a series of sixteenth-note patterns. Measure 1 starts with a single eighth note followed by a sixteenth-note pattern. Measures 2 through 6 each begin with a sixteenth note followed by a sixteenth-note pattern. The patterns involve various combinations of open and fretted strings, with some notes being muted or accented.

Daromadi Sadr

A musical score for a single instrument, likely a guitar or mandolin, featuring four staves, each with six measures. The first staff begins with a sixteenth note followed by a sixteenth-note pattern. Subsequent staves follow a similar pattern of sixteenth notes and sixteenth-note patterns. The music is marked with a 6/8 time signature and includes various rhythmic patterns such as eighth-note pairs and sixteenth-note chords.

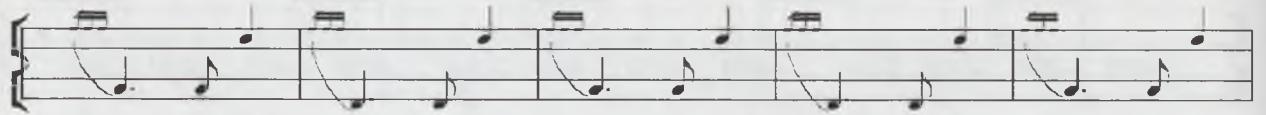
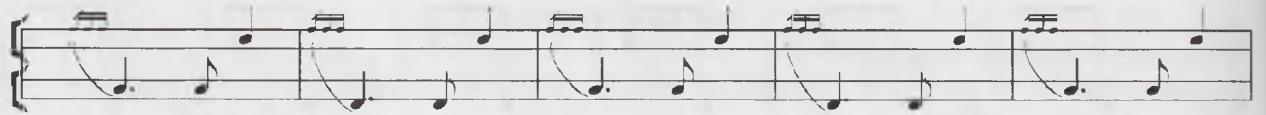

Daromadi Sadr rezi

A musical score consisting of six staves of music. Each staff is a five-line staff with a clef, key signature, and time signature. The music is primarily composed of eighth and sixteenth notes, with some quarter notes and rests. The staves are separated by vertical bar lines. There are three groups of three staves each, with the first group having a different rhythmic pattern than the second and third groups.

Sadr

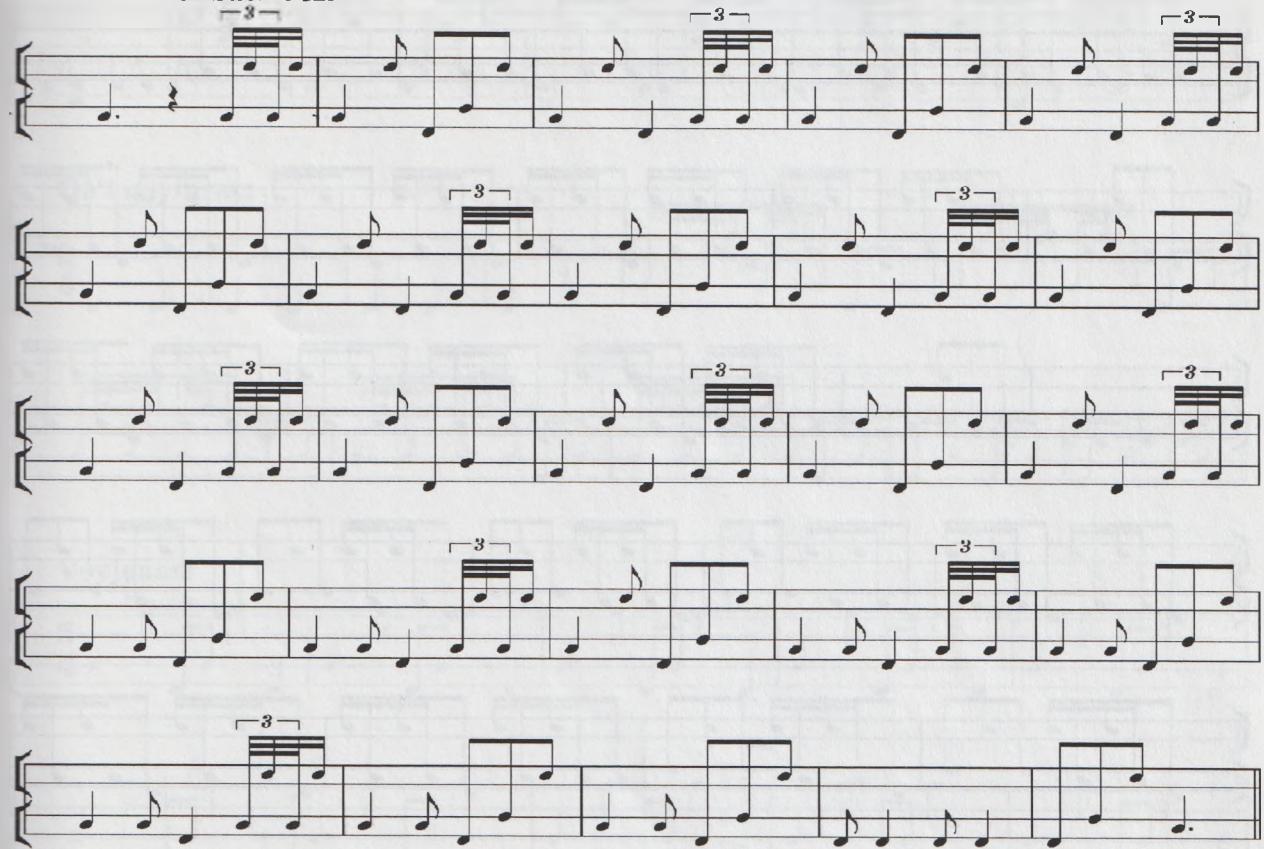
A musical score consisting of one staff of music. The staff is a five-line staff with a clef, key signature, and time signature. The music is composed of eighth and sixteenth notes, with some quarter notes and rests. The staff ends with a final note and a repeat sign.

Sadr rezi

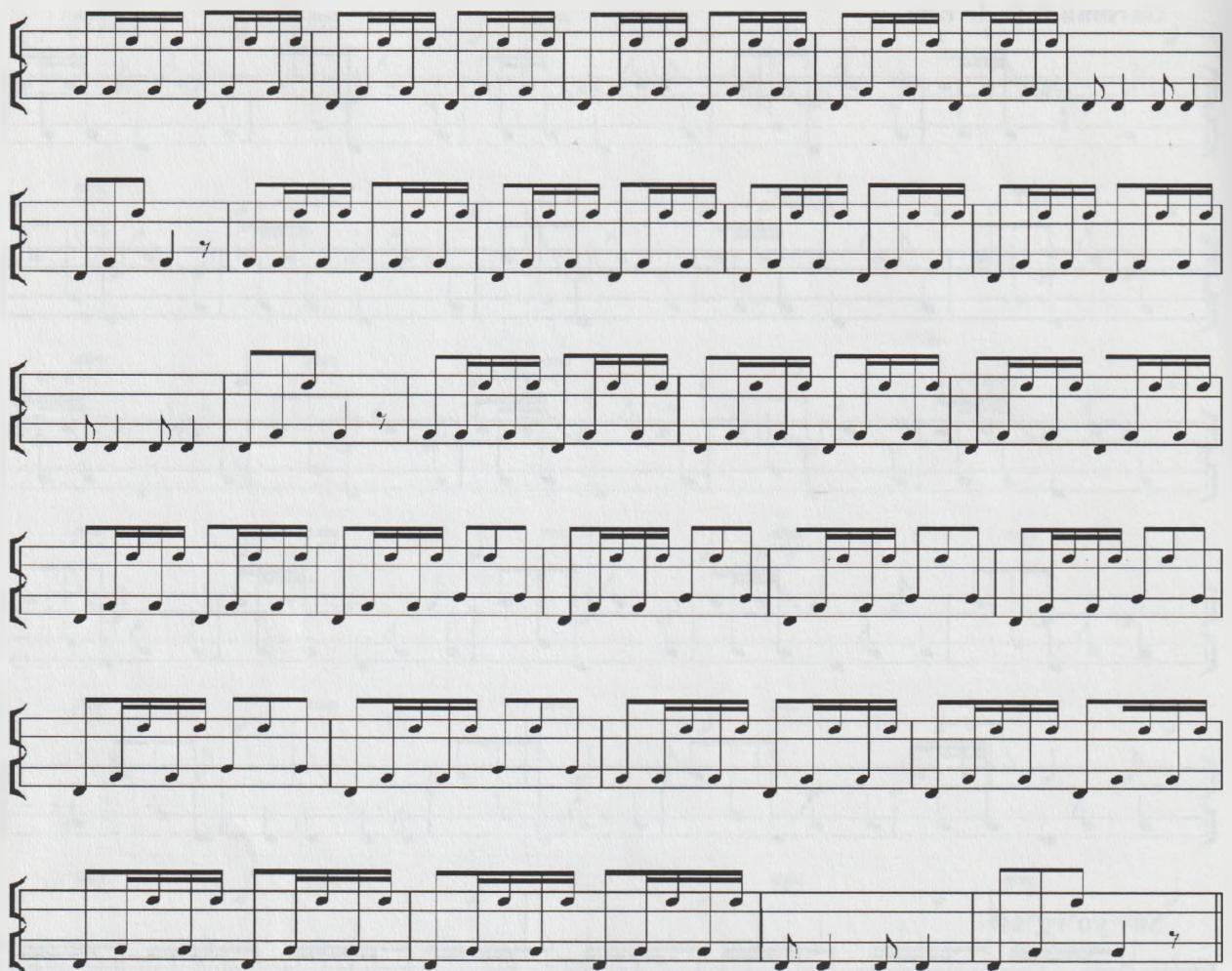

Daromadi Sadr rezi

Suv yo'rg'asi

A musical score consisting of six staves of music. The first two staves feature eighth-note patterns with arrows pointing to specific notes. The third staff consists of eighth-note pairs. The fourth staff features eighth-note pairs with a dynamic marking 'ff' below it. The fifth and sixth staves continue the eighth-note patterns established in the previous staves.

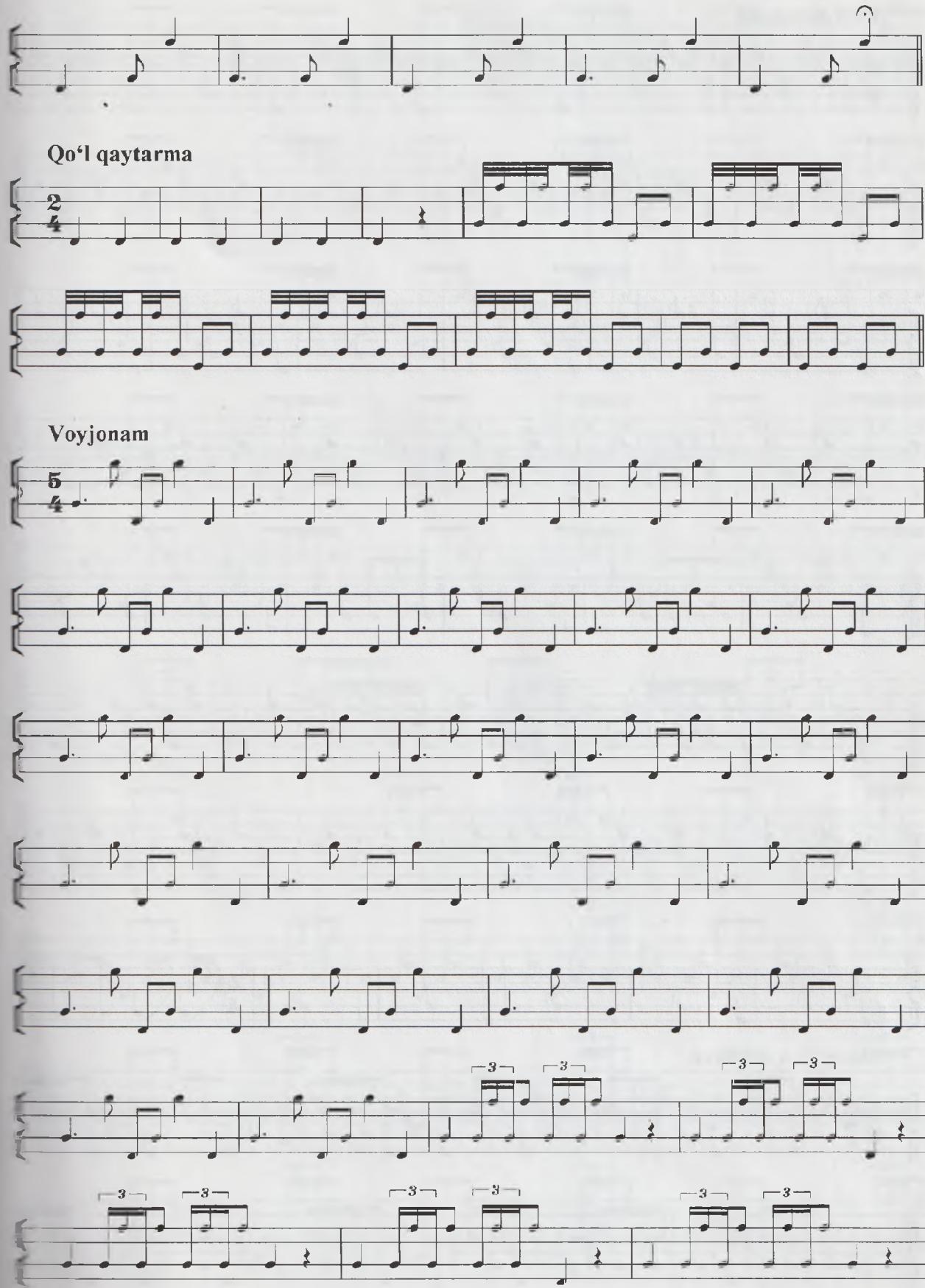

O'sma surma
Tez

The first two staves of this section show a melodic line with eighth-note patterns and quarter note rests. The third staff consists of a continuous series of sixteenth-note patterns.

Juda tez

A single staff showing a melodic line with eighth-note patterns and quarter note rests.

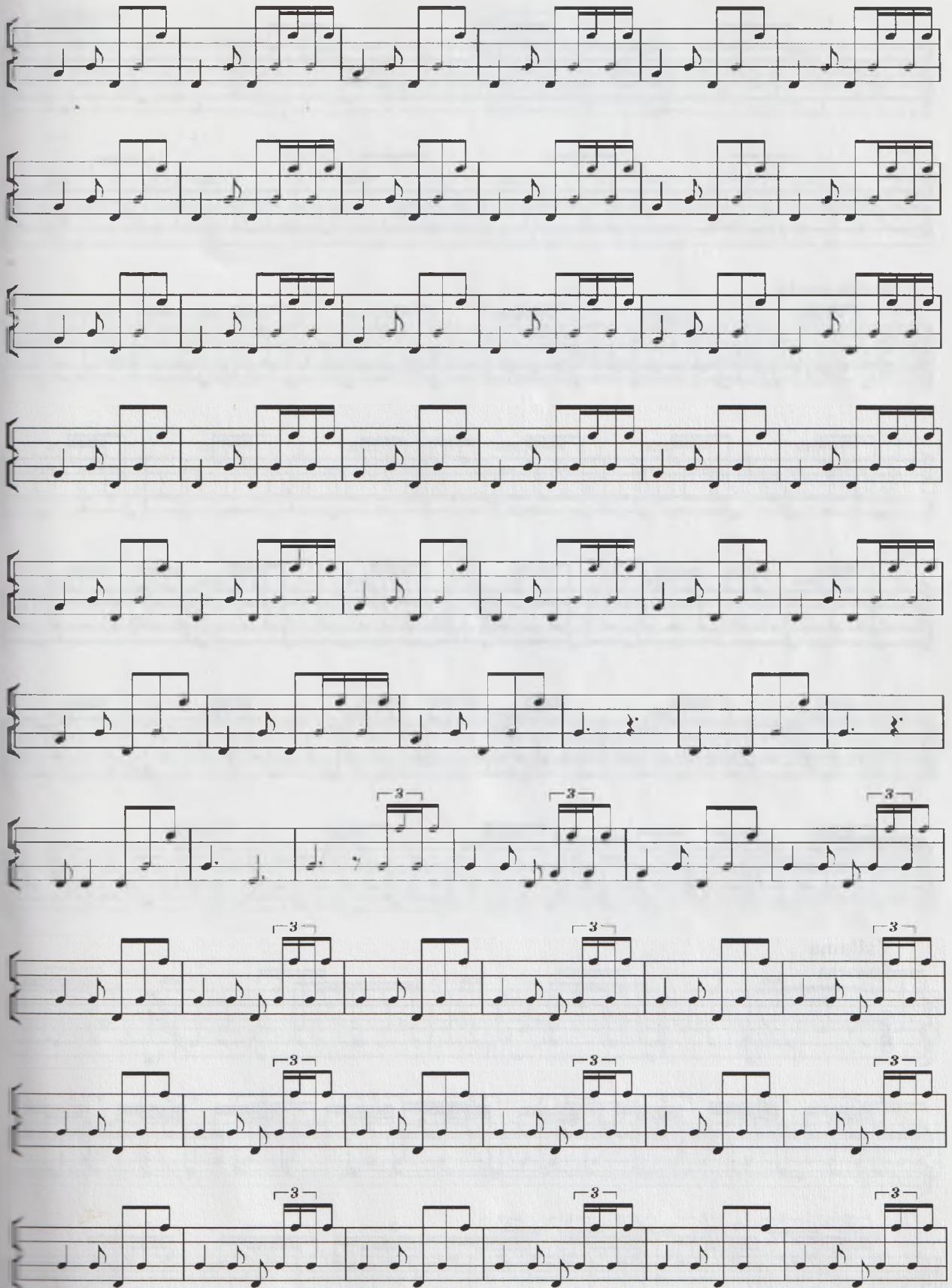

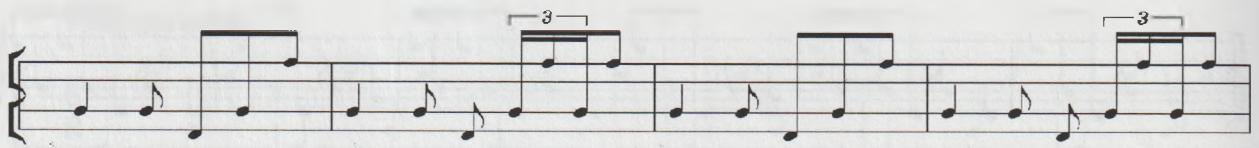
Usul qorazang

A musical score consisting of seven staves of music notation. The notation is based on a combination of 6/8 and 8/8 time signatures. The first six staves are in 6/8 time, while the last staff is in 4/4 time. The music is written on five-line staves with vertical bar lines dividing measures. The notes are represented by vertical stems with small horizontal dashes at the top, indicating pitch and duration.

Marg'ilon duchava

A musical score consisting of two staves of music notation. The notation is based on a combination of 6/8 and 8/8 time signatures. The first staff is in 6/8 time, and the second staff is in 4/4 time. The music is written on five-line staves with vertical bar lines dividing measures. The notes are represented by vertical stems with small horizontal dashes at the top, indicating pitch and duration.

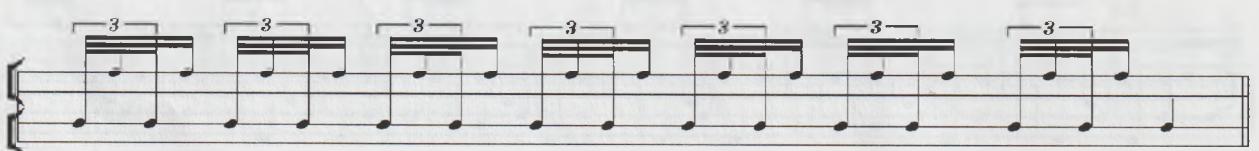
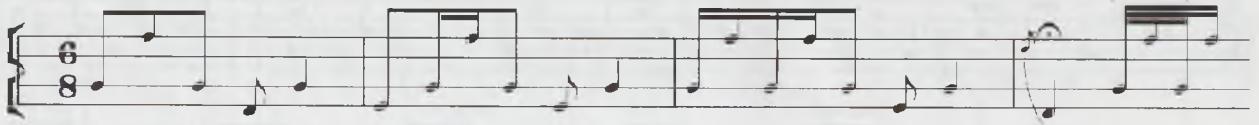

Katta sama

Yallama
O'rtacha

Dupoya

The sheet music consists of ten staves of musical notation, likely for a wind instrument. The notation includes various note heads, stems, and slurs. The first six staves are in common time (indicated by a '2' over a '4'), while the last four staves are in 3/8 time (indicated by a '3'). The notes are primarily eighth and sixteenth notes, with some quarter notes and rests. The music features a repeating pattern of eighth-note pairs followed by sixteenth-note pairs, with occasional slurs and grace notes.

Savti orom

The musical score consists of eight staves of notation for a single instrument. The first two staves begin with a common time signature (indicated by a '4' over a '4') and a key signature of one sharp. The third staff begins with a two-beat time signature (indicated by a '2' over a '4'). The fourth staff begins with a common time signature. The fifth staff begins with a two-beat time signature. The sixth staff begins with a common time signature. The seventh staff begins with a common time signature. The eighth staff begins with a common time signature.

Sarbozi

The musical score consists of two staves of notation for a single instrument. The first staff begins with a common time signature. The second staff begins with a common time signature.

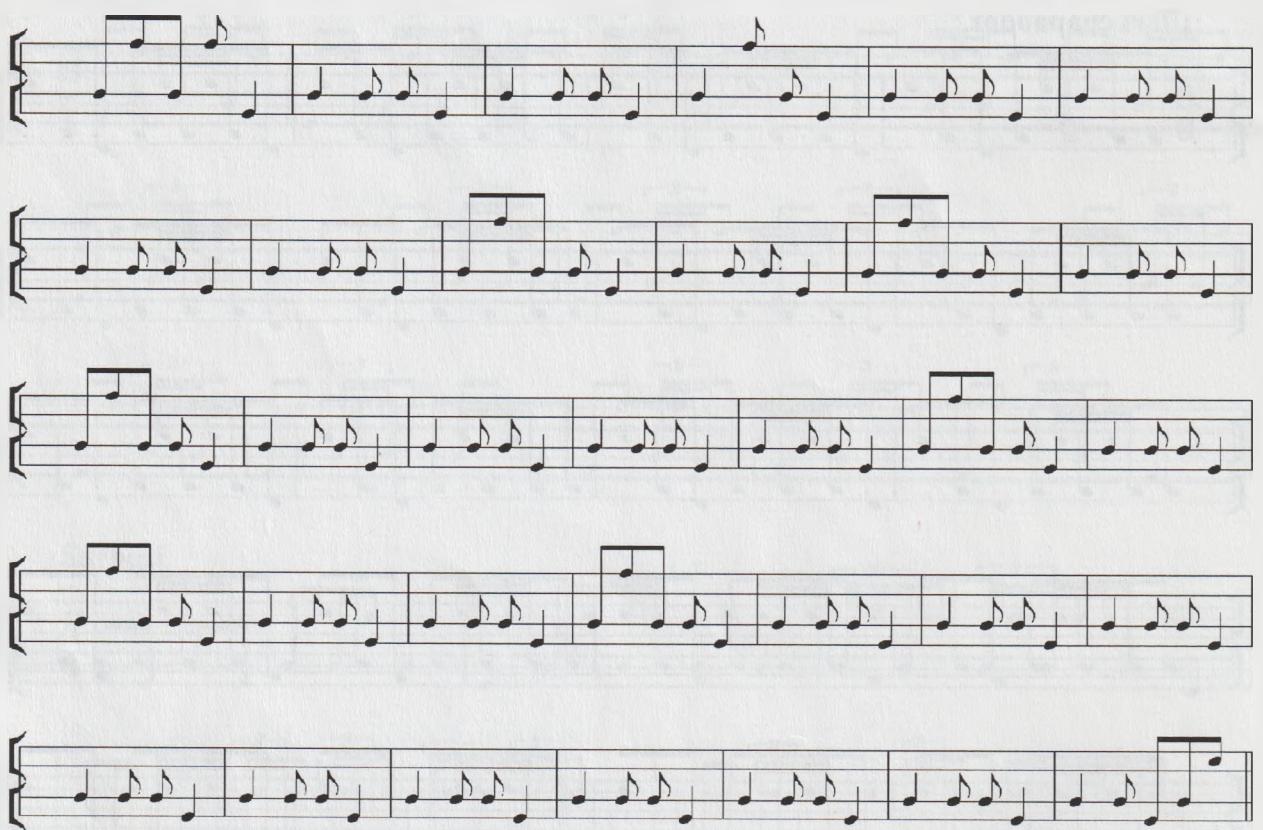
Sheet music for a six-string guitar, featuring six staves of rhythmic patterns. The patterns involve various note heads (dots) and stems, with some stems ending in vertical dashes. Measures are separated by vertical bar lines. The first five staves each begin with a '3' enclosed in a bracket above the staff, indicating a specific rhythm pattern.

Ufori chapandoz

Sheet music for a six-string guitar, titled "Ufori chapandoz". It consists of five staves of rhythmic patterns. The first staff begins with a '6' and a '8' above the staff, indicating a specific rhythm pattern. The subsequent four staves each begin with a '3' enclosed in a bracket above the staff, indicating a specific rhythm pattern.

Ufori soxta

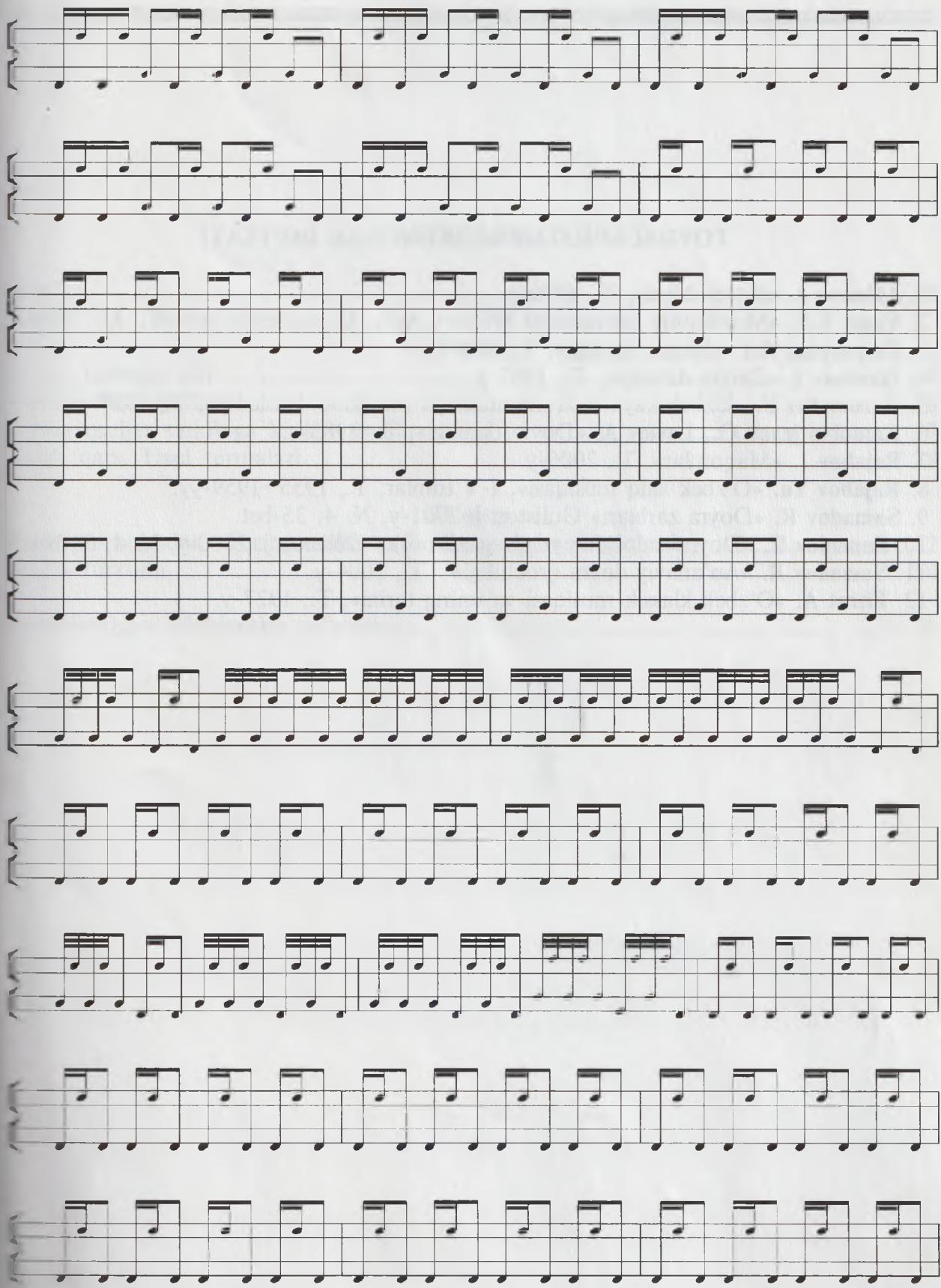
Ufori soxta rezi

Rok

A page of musical notation for a single instrument, likely a flute or recorder. The page contains ten staves of music, each with a treble clef and a common time signature (indicated by 'C'). The music consists primarily of eighth notes and sixteenth notes, with some grace notes and rests. The first nine staves are identical, while the tenth staff begins with a different measure, indicated by a '4' above the staff and a '4' below it.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **Akbarov I.** «Ritmi doyri», T., 1952-y.
2. **Vizgo T.S.** «Muzikalnie instrumenti Sredney Asii». Istoricheskie ocherki, M., 1980-y.
3. **Petrosyans A.I.** «Doyra darsligi», T., 1957-y.
4. **Ikromov I.** «Doyra darsligi», T., 1997-y.
5. **Karomatov F.** «Uzbekskaya instrumentalnaya muzika»/ Naslediye, T., 1997-y.
6. **Kamolxo'jayev O., Leviev A.** «Doyra darsligi», T., 1985-y.
7. **Rajabov I.** «Maqomlar», T., 2006-y.
8. **Rajabov Yu.** «O'zbek xalq musiqasi», I-V tomlar, T., 1955–1959-yy.
9. **Samadov R.** «Doyra zarblari» Guliston j. 2001-y, № 4, 35-bet.
10. **Samadov R.** «Doyra sadosidan yangragan xotira» Guliston j. 2000-y, № 4, 58-bet.
11. **Samadov R.** «An'anaviy doyra ijrochiligi», T., 2004-y.
12. **Fitrat A.** «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi», T., 1927-y.

MUNDARIJA

Kirish 3

I qism

Doyra tarixiga oid	6
Zarblar xususiyatlari	10
Terma usullar tarkibiga kirgan usullar sharhi	17
Qo'sh qars. Usul termalari	28

II qism

«Sadr» turkumidan «Terma usullar» (G'ofirjon Azimov talqinida)	52
«Sadr» turkumi	54
Foydalaniman adabiyotlar ro'yxati	70

Rahmatilla Samadov ustož san'atkor, mumtoz doyra ijrochiligidə yetuk mutaxassis, O'zbekiston davlat konservatoriysi «An'anaviy ijrochilik» kafedrasi dotsenti, II Respublika maqom ijrochiları tanlovi sovrindori, 1953-yil 20-fevralda Toshkent shahrida tug'ilgan. Ustož san'atkor To'ychi Inog'omovning shogirdlaridan biri.

1978-1999 yillarda davomida O'zteleradio qoshidagi Yu. Rajabiy nomidagi «Maqomchilar ansamblı»da faoliyat olib borgan. 1999-yildan konservatoriyada yoshlarga mumtoz doyra ijrochilik sirlarını o'rgatib kelmoqda. 30 dan ortiq shogirdlarni tarbiyaladi.

Bir qator maqolalar bilan birga o'rta maxsus ta'lim muassasalari o'quvchilarini uchun «An'anaviy doyra ijrochiligi» o'quv qo'llanmasini yaratgan.

ISBN 978-9943-307-65-0

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-307-65-0.